

Crtež kao sredstvo ekspresije emocionalnih stanja kod djece

Ferderber, Anja

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:147:168365>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-08**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ

ANJA FERDERBER

CRTEŽ KAO SREDSTVO EKSPRESIJE
EMOCIONALNIH STANJA KOD DJECE

Diplomski rad

Zagreb, rujan 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ

ANJA FERDERBER

CRTEŽ KAO SREDSTVO EKSPRESIJE
EMOCIONALNIH STANJA KOD DJECE

Diplomski rad

Mentor rada:
doc. dr. sc. Marijana Županić Benić

Zagreb, rujan 2022.

*Diplomski rad posvećujem obitelji,
Iz nje sve počinje, s njom sve završava.
Ljubav, podrška, sreća...*

*„Somewhere over the rainbow, skies are blue,
And the dreams that you dare to dream really do come true.“*

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Sažetak.....	2
2.1. Summary.....	3
3. Emocionalni razvoj.....	4
3.1. Dječji emocionalni razvoj.....	4
3.2. Emocionalno kompetentno dijete.....	5
3.3. Socijalizacija emocija.....	5
3.4. Ekspresija emocija kod djece.....	6
3.5. Temperament.....	7
4. Likovno izražavanje kod djece.....	7
4.1. Likovno izražavanje djece predškolske dobi.....	8
4.1.1. Simetrija.....	10
4.1.2. Proporcija.....	10
4.1.3. Ritam.....	11
4.2. Faze dječjeg likovnog stvaralaštva.....	11
4.2.1. Faza šaranja.....	12
4.2.2. Faza osnovnih oblika.....	14
4.2.3. Ljudski oblici i početne sheme.....	16
4.2.4. Faza razvoja vizualne sheme.....	18
4.3. Metodički pristup dječjem likovnom izričaju.....	20
5. Art terapija.....	22
5.1. Crtež kao terapijsko sredstvo.....	23
5.2. Emocionalni indikatori u crtežu ljudske figure.....	25
5.3. Emocionalna ekspresija kroz crtež djece u dobi od pet godina.....	30
6. Zaključak.....	41
7. Literatura.....	42

1. Uvod

Emocije su kompleksan pojam podložan istraživanjima jer pokrivaju širok spektar utjecaja na cjelokupni psihološki razvoj osobe. Djeca predškolske dobi nedvojbeno osjećaju i izražavaju vlastite emocije intenzivnije u odnosu na odrasle osobe. Djeca i dalje nemaju razvijenu samoregulaciju afektivnih epizoda ekspresije emocija, stoga im kroz likovno izražavanje možemo i trebamo zadovoljiti kanalizaciju negativnih ali i pozitivnih emocija. Likovnim stvaralaštvom kao sredstvom ekspresije emocionalnih stanja kod djece cilj je zadovoljiti potrebu izražavanja emocija u svrhu razvoja sustava pojma o sebi; znanja o sebi, samoevaluacije i samoregulacije. Kada je dijete pod utjecajem negativnih emocija kao što je tuga, često čujemo roditelja, odgojitelja, baku ili djeda kako savjetuje: “Nemoj plakati, to rade male bebe”, dijete tu emociju potiskuje i kasnije stvara bijes ili prkos, sram ili nesigurnost. Potrebno je dopustiti djeci da izraze vlastite emocije, a jedan od načina je likovno izražavanje. U diplomskom radu obradit ću emocionalna stanja djece, njihovu ekspresiju emocija kroz likovno izražajno sredstvo: crtež, te naposljetku odgovoriti na pitanje kako kroz Art terapiju u praksi zadovoljiti potrebu djece za prihvatljivim iskazivanjem emocija, ali i potaknuti razvoj svjesnosti o sebi, samoevaluacije i samoregulacije osjećaja kod djece.

Kroz praksu sam se susretala i dalje se susrećem s djecom koja zbog govorno jezičnih teškoća pokazuju znatnu razinu agresivnosti prema drugoj djeci iz skupine, što zbog nerazumijevanja govora ali i nerazumijevanja facijalnih ekspresija druge djece. Fascinira me činjenica kako se iskustvom pokazalo da djeca koja pokazuju takvu vrstu ponašanja vrlo su kreativna u likovnom stvaralaštvu, dugo se zadržavaju u aktivnostima lijepljenja, modeliranja, crtanja, bojanja i općenito stvaranja nečeg novog vlastitom sposobnošću. Kroz likovne aktivnosti prepoznati su kao pozitivne ličnosti, mogu izraziti svoja razmišljanja koja zbog vlastitih razvojnih sposobnosti nisu u stanju izgovoriti. Njihove radove, izjave ali i radove ostale djece iz skupine također ću izložiti u ovom radu.

2. Sažetak

Emocije su važan dio cjelokupnog razvoja svakog pojedinca, od samog rođenja na dalje. Dijete od rođenja ulazi u izravnu interakciju sa svojom okolinom u kojoj se nalaze određeni čimbenici, nadasve važni kao modeli koje će dijete kasnije oponašati: majka i otac. Istraživanja su pokazala da dijete stvara nerazdvojivu vezu sa svojim primarnim skrbnikom, u ovom slučaju majkom, čije ekspresije lica neposredno promatra a kasnije i oponaša. Sposobnost eksteriorizacije emocija složen je proces koji se odvija postepeno. Likovno izražavanje kao sredstvo eksteriorizacije emocija pruža svojevrsan kanal kroz koji dijete otpušta unutrašnje stanje i prenosi ga na papir. Dijete dok crta osjeća slobodu i razvija samopouzdanje. Djeca različite dobi prolaze kroz nekoliko razvojnih faza koje treba imati na umu pri procjeni ili analizi dječjeg crteža. K. Machover uvela je projektivnu tehniku na crtežu ljudske figure kojom se procjenjuje struktura i funkcija ličnosti, ali se crtež, kad se pokazala njegova klinička vrijednost, uveo u rutinski postupak i rad s pacijentima svih dobnih skupina. Analiza crteža odvija se postavljanjem određenih nesugestivnih pitanja iz kojih se razvija cijela priča o pacijentovu stanju. Postupno su se razvijale detaljne metode interpretacije crteža pojedinog dijela tijela, a predmet analize su postali veličine figure i njezin položaj na papiru, perspektiva, simetrija, linija, sjenčanje. Razvoj psihoterapijskih smjerova i humaniji pristup utjecali su na to da crtež, uz dijagnostičko sredstvo, postanu i terapijsko sredstvo (Kondić, Dulčić, 2009). Likovno izražavanje djeci omogućuje da izraze osjećaje koje inače teško verbaliziraju, posebno tugu, strah, ljutnju i sreću. Ekspresija emocija pomaže djeci da oslobode nagomilane emocije, umanje osjećaj bespomoćnosti i ovladaju svojim stanjem i okruženjem, čime se smanjuje njihov osjećaj ugroženosti.

Ključne riječi: *Analiza crteža, Art terapija, dijete, emocije, likovno izražavanje*

2.1. Summary

Emotions are an important part of the overall development of everyone, from the very birth onwards. From birth, the child enters direct interaction with his environment in which there are certain factors, above all important as models that the child will later imitate: mother and father. Studies have shown that the child forms an inseparable bond with his primary caregiver, in this case the mother, whose facial expressions he directly observes and later imitates. The ability to outsource emotions is a complex process that takes place gradually. Artwork as a means of externalization of emotions provides a kind of channel through which the child releases the internal state and transfers it to paper. The child while drawing feels freedom and develops self-confidence. Children of different ages go through several developmental stages that should be borne in mind when assessing or analyzing a children's drawing. Karen Machover introduced a projective technique in the drawing of a human figure that evaluates the structure and function of personality, but the drawing, when its clinical value was shown, was introduced into a routine procedure and work with patients of all ages. The analysis of the drawing takes place by asking certain non-suggestive questions from which the whole story of the patient's condition develops. Gradually, detailed methods of interpretation of the drawings of a particular part of the body were developed, and the subject of the analysis became the size of the figure and its position on paper, perspective, symmetry, line, shading. The development of psychotherapeutic directions and a more humane approach influenced the drawing, in addition to the diagnostic agent, to become a therapeutic tool. Artistic expression allows children to express feelings that are otherwise difficult to verbalize, especially sadness, fear, anger, and happiness. The expression of emotions helps children to release accumulated emotions, reduce the feeling of helplessness and master their condition and environment, thereby reducing their sense of vulnerability.

Keywords: *Analysis of drawings, Art therapy, child, emotions, art expressionssss*

3. Emocionalni razvoj

Emocije su jedan od najvažnijih čimbenika koji izravno utječu na cjelokupno funkcioniranje pojedinca. Svako dijete na podražaje iz okoline reagira emocionalno, dok odrasli jednostavno prepoznaju i razlikuju emocije ali će ih teže opisati i definirati (Žganec-Brajsa, 2003). Emocije se tumače isticanjem važnosti pojedinih afektivnih, kognitivnih, fizioloških ili bihevioralnih značajki. Suvremene teorije emocija mogu se podijeliti u evolucijske, psihološke i psihobiološke (LaFreniere, 2000). Suvremene teorije imaju različite pretpostavke o emocijama. Evolucijske teorije, zasnivane na radu Charlese Darwina, pretpostavljaju postojanje više osnovnih emocija a usmjerene su na istraživanje načina izražavanja – odnosno ekspresije emocija, funkcije emocija te njihov evolucijski razvoj. Biološke ili fiziološke teorije usmjerene su na regulaciju ponašanja i izražavanja različitih emocija (Izrad, 1991; LaFreniere, 2000; Oatley i Jenkins, 2000). Psihološke teorije zasnivaju se, prema Freudu, na nesvjesnoj ulozi emocija i emocionalnih konflikta u ponašanju pojedinca što je ujedno i obrambeni mehanizam kojim ego iskrivljuje realnost i štiti pojedinca. Erikson tvrdi kako psihosocijalna teorija ipak pridaje važnost racionalnoj i prilagodljivoj ljudskoj prirodi, a konflikti se savladavaju u psihosocijalnim fazama razvoja (Fulgosi, 1985; LaFreinere, 2000; Vander-Zander, 1993).

3.1. Dječji emocionalni razvoj

Djeca već od samog rođenja, u interakciji s okolinom, pokazuju svoje osjećaje te ih uče prepoznavati i kontrolirati. U ranom djetinjstvu djeca kroz interakciju sa svojim roditeljima diferenciraju i modificiraju vlastito izražavanje emocija, oponašaju svoje roditelje te tako stvaraju određene obiteljske obrasce ponašanja. Primarne emocije koje se javljaju već od najranijeg djetinjstva su radost, iznenađenje i interes, ljutnja, strah, tuga i gađenje. Šest primarnih emocija kroz literaturu su podijeljene na pozitivne i negativne, s čime se osobno ne bih složila jer svaka emocija je pozitivna ako se dijete s njom upozna, savlada je i iz nje izgradi određeni pozitivni ishod. Uz primarne emocije koje se javljaju nakon rođenja, u drugoj polovici druge godine života djeca postaju svjesna svog emocionalnog ponašanja te uče složenije emocionalne procese koji su preduvjet za razvoj empatije ili primjerice zavisti. Između druge i treće godine djeca sa stečenim i do tada naučenim standardima i normama ponašanja usvajaju složenije emocije kao što su ponos, krivnja, sram, zbunjenost i prkos (Lewis, 1993). Glavno obilježje i svrha emocionalnog razvoja u dječjoj dobi je prepoznavanje i regulacija emocija putem socijalnih kognicija. Pokazatelji dobrog emocionalnog stanja djeteta su dječja sposobnost kontroliranja širokog dijapazona emocionalnih doživljaja i

korištenje prikladnih reakcija u emocionalnim situacijama. Djeca koja su ovladala svojim emocionalnim doživljajima smatraju se emocionalno kompetentnima (Denham i sur., 1994b).

3.2. Emocionalno kompetentno dijete

Emocionalna kompetencija uključuje dječju sposobnost prikrivanja emocija kao i vidljiva ponašanja doživljena emocionalnim iskustvima. Emocionalna kompetencija uključuje regulaciju emocija, reaktivnost, razumijevanje dijapazona različitih emocija te razvoj samovrednovanja (Denham i sur., 1996; Denham i sur., 1997; Garner i sur., 1997a, b; Gottman i sur., 1996; Roberts, 1999). Djeca rano nauče identificirati različite emocije, ali iskustveno dugo vremena je potrebno za integraciju informacija iz različitih izvora kako bi naučili potisnuti negativne emocionalne iskaze i diferencirali svoje osjećaje i zadovoljili očekivanja okoline. Kroz procese socijalizacije diferenciranje emocionalnog ponašanja kao i facijalne ekspresije te drugi emocionalni iskazi prilagođavaju se obiteljskim i kulturnim obrascima ponašanja. Prema Thompsonu (1994) pod pojmom regulacije emocija podrazumijevaju se ekstrinzični i intrinzični procesi koji su odgovorni za nadzor, modifikaciju i evaluaciju emocionalnih reakcija, a posebno njihova intenziteta i privremenih karakteristika u postizanju određenog cilja. Kontrola dječjeg ponašanja uvelike pridonosi sposobnost upotrebe te razumijevanje govora, samostalno kretanje i razvojne promjene u dječjoj neurofiziologiji. Proces koji upravlja dječjim reakcijama na različite podražaje zasnivaju se na stečenim znanjima, iskustvom, prijašnjim ponašanjima ali i biološkim čimbenicima (Brenner; Slovey, 1997; Rothbart, 1989b).

3.3. Socijalizacija emocija

Socijalizacija emocija odnosi se na izravne i neizravne interakcije sa socijalnom okolinom. Socijalnu okolinu čine obitelj, vršnjaci, te odrasle osobe unutar i van obiteljskog okruženja. Dječje usvajanje emocionalnog izražavanja, prepoznavanja i razumijevanja emocija izravno je pod utjecajem pravila i norma emocionalnog ponašanja kulture u kojoj se dijete razvija. Interakcija s odraslim osobama u ranom djetinjstvu određuje način na koji će dijete usvajati obrasce ponašanja u daljnjim interakcijama s vršnjacima. Djeca koja zadržavaju emocije, imaju pretjeranu samoregulaciju, opiru se interakcijama s drugom djecom, gube priliku za stjecanje i uvježbavanje socijalnih vještina (Katz i McClellan, 1997; Kochanska i sur., 1997; Rothbart i sur., 1994; Schaffer, 2000). Dječja sposobnost kreiranja međuvršnjačkih odnosa snažan je prediktor mentalnog zdravlja u odrasloj dobi (Cohen, 1996). Djeca koja ulaze rano u međuvršnjačke odnose, kroz boravak u institucijama ranog odgoja i

obrazovanja, imaju bolje razvijene socijalne kompetencije, prosocijalne vještine i manje su agresivna (Guralnik i sur., 1996a,b; Howes i sur., 1994) jer imaju priliku „vježbati“ kroz raznovrsne svakodnevne situacije. Prikladno postupanje sa emocijama čine vještine razumijevanja vlastitih i tuđih osjećaja, postupanje sa strahom, razgovor o vlastitim i tuđim emocijama, a vještine povezane s djetetovim postupanjem u stresnim situacijama odnose se na sposobnost opuštanja, iskrenost i prihvaćanje gubitka. Ovladavanje prosocijalnim vještinama u predškolskoj dobi od velike je važnosti za dječje osjećaje i primjeren daljnji razvoj.

3.4. Ekspresija emocija kod djece

Emocije su unutrašnje reakcije ili osjećaji koji mogu biti pozitivni (poput radosti) ili negativni (poput srdžbe). Afekti su vanjsko izražavanje emocija putem izraza lica, gesti, intonacije i slično. Teoretičari vjeruju kako u početku postoji blisko podudaranje između onoga što djeca osjećaju i ono što pokazuju. To znači da afekt točno pokazuje emociju (Malatesa i sur. 1989). Afektivne reakcije imaju brojne oblike, poput gesti, vokalizacije, veliki dio onoga što znamo o dječjem ranom emocionalnom razvoju temelji se na istraživanjima facijalne ekspresije (Malatesa, Izard, Camras, 1991). Novorođenče posjeduje sve facijalne mišićne pokrete nužne za pokazivanje gotovo svake emocionalne ekspresije koju susrećemo kod odraslih, međutim, facijalna ekspresija primarnih emocija prva se javlja na različitim stupnjevima razvoja (Camras, Malatesa, Izard, 1991, Ekman, 1993). Od rođenja djeca pokazuju zanimanje pogledom, podražaj koji pouzdano potiče tu ekspresiju je ljudsko lice, što upućuje na to kako je evolucijski osigurana interakcija djeteta i majke od samoga početka. Druga urođena facijalna ekspresija je gađenje, potaknuta neugodnim okusima ili mirisima, što obično pokazuje skrbniku da se hranjenje ne odvija onako kako bi trebalo (Rosenstein i Oster, 1988., Steiner, 1979). Od trećeg tjedna javlja se osmijeh kao odražavanje ugođe, reakcija na ljudski glas ili lice u pokretu. Osmijehe je moguće vidjeti i neposredno nakon rođenja ali samo u snu te očito nisu povezani s vanjskom stimulacijom (Emde, Gaensbauer i Harmon, 1976). Žalost i ljutnja izražavaju se facijalnim ekspresijama sa tri ili četiri mjeseca. Facijalne ekspresije koje upućuju na strah ne pokazuju se do sedmog mjeseca, a složenije afektivne reakcije, poput bojažljivosti i srama, nisu vidljive sve do pred kraj djetetove prve godine života. Budući je pretpostavka da dječje ekspresije odražavaju njihove emocije, one se mogu koristiti kao pokazatelj kako se dijete osjeća u pojedinim situacijama (Vasta, Haith, Miller, 2005).

3.5. Temperament

Temperament je djetetov ponašajni stil koji ne odražava toliko što dijete čini nego kako to čini. Djetetov aspekt ličnosti uključuje emocionalnu ekspresivnost i spremnost na odgovore na podražaje. Svako dijete, kao što se razlikuje po visini, težini ili građi tijela, ima svoj temperament odnosno stil ponašanja (Bates i Wachs, 1994). Upitno je je li temperament biološki urođen, nasljedan, te ostaje li stabilan tijekom života. Prema Bates (1987) čak i naslijeđena crta može biti pod utjecajem okoline, stoga temperamentna ponašanja mogu pokazati i genetske i okolinske učinke. Dječje socijalne interakcije nisu samo pod utjecajem njihove ličnosti, nego i pod utjecajem očekivanja i zahtjevima okoline. Primarnu komunikaciju i ekspresiju emocija dijete iskazuje kroz dijadnu interakciju s majkom od samog rođenja te kasnije oblikuje vlastito ponašanje u skladu s očekivanjima okoline (Vasta, Haith, Miller, 2005). Obzirom da su djeca predškolske dobi u svakodnevnoj interakciji s odgojiteljima skupine ali i drugom djecom, njihova ličnost prilagođava se iskustveno situacijama koje često izazivaju različite emocionalne ekspresije na mnoge načine. Tako će, primjerice dijete jasličke dobi, reagirati plačem, udarcem ili ugrizom na podražaj, a dijete predškolske dobi vikat će, bacati igračke ili otići u osamu i plakati gdje ga ne vide.

4. Likovno izražavanje kod djece

Dijete odmah po rođenju promatra i doživljava svoju okolinu, prvenstveno roditelje, a kasnije predmete u okolini. Sukladno uočenom dijete izražava – komunicira i oblikuje doživljene interakcije unutrašnjeg i vanjskog svijeta u vidu spontane reakcije. Sposobnost likovnog izražavanja i stvaranja urođena je svoj djeci, ali javlja se kao rezultat individualnog likovnog rada kao i vlastite percepcije okoline (Belamarić, 1987). Djeca svoje likovno izražavanje započinju spontano, motivirana unutarnjom potrebom, ali na tipičan način zajednički svoj djeci svijeta. Sposobnost likovnog izražavanja osnova je za razvoj vizualnog, a kasnije i likovnog mišljenja. (Grgurić, Jakubin, 1996). Kako navodi Poljak (1980) prema Grgurić i Jakubin (1996); „izražavanje nije jednostavni fizikalni proces refleksije svega što je čovjek primio, to nije jednostavno dosljedno reproduciranje interiorizacije u ekstreriorizaciju, inputa u output itd. To nije mehaničko iznošenje iz čovjeka sveg onog što je unio u sebe. Naprotiv, ono objektivno što čovjek interiorizira, on sada kao subjekt transformira, pretvara, prerađuje u svojoj svijesti i stvara novu predmetnost, novu subjektivizaciju objektivnog, Dakle radi se o kvalitativnoj transformaciji objekta posredstvom subjekta, o subjektivizaciji

objektivnog i objektivizaciji subjektivnog.“ Butina (1981) smatra kako osjetilne značajke vizualnog govora omogućuju eksteriorizaciju likovne misli u likovnim materijalima i tako omogućuju da se one opredmete. Znanje i pojmovi nastali na osnovi aktivnog promatranja strukture okoline kroz veći broj osjetila dat će bolje apstrahirane i kvalitetnije klasificirane, fleksibilno generalizirane pojmove te pojmove spremnije za novu uporabu. Zato je djecu potrebno izlagati različitim osjetilnim iskustvima (Škrbina, 2013). Likovno stvaralačke sposobnosti razvijaju se ili oslabljuju onoliko koliko je pojedinom djetetu dato ili uskraćeno pravo njegove individualnosti. Kao i svaki drugi jezik ili oblik komunikacije, likovni jezik djece ima svoje osnovne simbole i svoju strukturu, funkciju i značenja (Belamarić, 1987). Djeci je u likovnim aktivnostima potrebno nuditi zadatke, sadržaje i metode primjerene njihovom psihofizičkim sposobnostima, sadržaji trebaju biti razumljivi te omogućiti djeci da izraze svoje simbole, pojmove, misli i emocije (Grgurić, Jakubin, 1996). U vlastitom likovnom izrazu djeca bi trebala upotrijebiti likovni jezik, trebali bi biti sposobni apstrahirati nebitno i izraziti bitno. Pri tome najvažnije je djeci osigurati mogućnosti da likovno izraze doživljaj svoje okoline unutar svojih individualnih mogućnosti (Petrač, 2015).

4.1. Likovno izražavanje djece predškolske dobi

Likovni izraz, odnosno likovni jezik najmlađe djece osniva se na likovnim simbolima koji svojim oblikom i odnosima izražavaju neku unutrašnju ili vanjsku stvarnost djeteta. Likovni simboli javljaju se spontano i prirodno, nastaju kao sastavni dio i izraz procesa svijesti djece koja je okrenuta osnovnim i sveobuhvatnim pojavama egzistiranja (Belamarić, 1987). Proces izrade crteža vrlo je složen te brojni čimbenici utječu na njegov završni oblik. DiLeo (1970) smatra kako dijete prilikom crtanja ne treba vremenski ograničavati, međutim došao je do zaključka da većina djece svoj crtež završi kroz deset minuta. Složit ću se s ovom tvrdnjom, u praksi se pokazala ispravnom osim u slučaju jedne djevojčice (darovito dijete, 4,10 godina). Naime, djevojčica crta Pepeljugu, ali odlučuje pobojati cijeli papir (pozadinu i Pepeljugu) drvenim bojama, općenito u likovnom izrazu sama si zadaje zadatke iznad vlastitih mogućnosti. Njezini crteži dovršavaju se u dva dana. U ovom slučaju, primijetivši kako se djevojčica uzrujava kada druga djeca završe s radom a ona je tek započela, predložila sam joj odmor pa nastavak aktivnosti kasnije, što se pokazalo kao dobra metoda.

U crtežu sastavljenom od više povezanih ili nepovezanih dijelova važan čimbenik procesa izrade je planiranje. Planiranje se sastoji od tri koraka: redoslijed crtanja sastavnih dijelova, pozicioniranja prvog lika na papiru te raspoređivanju svih dijelova na odgovarajući

način u jednu cjelinu (Knežević, 2006). Prilikom izrade crteža djeca se odlučuju za mjesto od kojeg će crtež započeti i u kojem će se smjeru razvijati. Kod djece postoji tendencija početka crtanja blizu vrha papira te kretanja slijeva nadesno. Thomas i Silk (1990) smatraju kako se ta tendencija pojavljuje prije dobi u kojoj djeca nauče čitati i pisati te perzistira neovisno o pismu kulture kojoj dijete pripada. Tendencija početka crtanja blizu vrha papira ukazuje na glavu kao početni stadij crtanja ljudske figure. Mala djeca često glavu ljudske figure crtaju preveliku u odnosu na tijelo te, kako navode Silk i Thomas (1986), crtež ljudske figure obično započinje crtanjem glave koja je prevelika u odnosu na tijelo. Autori smatraju kako je neproporcionalna glava rezultat lošeg planiranja, odnosno ne ostavljanja dovoljnog prostora za ostale dijelove tijela. Thomas i Tsalini (1988), dokazali su da djeca koja ne započinju crtež ljudske figure od glave, bilo spontano ili zbog upute, ne crtaju glavu prevelikom s obzirom na ostatak tijela. Belamarić (1987) ipak smatra kako je dječji crtež odraz djetetove percepcije svijeta koji ga okružuje. Nakon stvaranja prvog simbola za živa bića, glavonoga sastavljenog od kruga i linija, krug ne znači samo glavu nego cjeloviti živi sustav, ni mali krugovi u njemu ne znače oči nego općenito sposobnost ili funkciju percipiranja. Dijete primjerice na crtežu crta samo jedno oko. Sigurno je da dijete u ljudi stvarno vidi po dva oka, ali ono nije zainteresirano za njihov broj i opis, nego su oči sastavni dio svih sposobnosti percipiranja, što naposljetku dijete izražava jednim krugom koji likovno znači otvor – svijest koja prima informaciju o vanjskom svijetu. Crtež *punoglavca* je, dakle, prvi korak prema crtežu čovjeka, ali postavlja se pitanje zašto prvi dječji crtež čovjeka ide tim putem. Objašnjenje sveprisutnog *punoglavca* perceptivno je: kada dijete pogleda dolje, ono vidi svoje ruke kako izlaze iz glave. Vremenom, kako dijete sazrijeva, prihvaća i usklađuje ono što vidi u okolini (Goodenough, 1926).

Da naglase sposobnost i ulogu određenog dijela tijela, djeca povećavaju oblike na crtežu. Također, ono što djeca percipiraju i smatraju važnim, ono što je ostavilo poseban dojam na njih prilikom promatranja okoline nacrtat će predimenzionirano. Luquet (1927) smatra da djeca do šeste godine starosti ne uspijevaju prikazati odgovarajuće odnose veličine likova (čovjek je veći od kuće), razlog tome je crtanje važnijeg lika većim od manje važnih likova, bez obzira na njihove realne veličine.

4.1.1. Simetrija

Heinrich Wölfflin (2009) smatra kako je simetrija pojava u prirodi, primjerice, među kristalima, biljkama, životinjama. Karakteristična je i za tijelo i duh čovjeka. Stvarajući pojam sredine, dijeli ih na dvije jednake polovice. Umjetnička, likovna simetrija djeluje kao i prirodna simetrija, u cjelini. Ne zaustavlja se samo na glavnoj osi koja prolazi sredinom glavne mase nego ulazi u svaki najmanji njezin dio dijeleći ga na lijevu i desnu polovicu. Taj najjednostavniji način simetriranja karakterističan je za dijete i za ona razdoblja likovnih umjetnosti koja su se javila u djetinjstvu čovječanstva. Dijete ne postavlja samo simetrično uz glavu i trup ljudskog tijela uho, ruke i noge, nego također uz crtež kuće lijevo i desno postavlja jednak broj stabala i na njima jednak broj ptica. Prema Malchiodi (1998) kroz sve razvojne faze javlja se potreba za simetrijom, dakle, dodavanjem liku čovjeka obje noge, dva uha, dva oka.

4.1.2. Proporcija

Kao simetrija, i proporcija ima važnu ulogu regulatora psihičkih i fizičkih likovnih elemenata. U slikarstvu proporcionirati znači, među ostalim imati sluh za omjer ravnog i ovalnog u toku crte, za visinu i širinu plohe. Mnogi su slikari i arhitekti u prošlosti proporciju prikazivali geometrijskim oblicima. Uz geometrijsku proporciju postoji i emocionalna proporcija kojom se služe umjetnici koji svoj regulator ne nalaze u mislima, nego u osjećajima ili instinktu, a to su ponajviše djeca (Jakubin, 1989). Löwenfeld i Brittain (1982) klasificiraju vrijeme predshematske faze umjetničkog razvoja naglašavajući vezu koja se u njemu uspostavlja između crtanja, mišljenja i stvarnosti. Djeca još uvijek kompoziciji i dizajnu ne pristupaju svjesno pa crtaju objekte na papiru bez neke temeljne linije na kojoj bi bili postavljeni te ne postoji odmjeravanje i usklađivanje veličine objekta. Prema Piagetu (1959) djeca tek u fazi razvoja vizualne sheme nastoje pronaći red u okolini i razviti pravila ponašanja i strukturiranosti u svom životu.

4.1.3. Ritam

Ritam je uz simetriju i proporciju također bitan regulator. Simetrija i proporcija nalaze svoju podlogu u svjesnom, racionalnom dijelu umjetnikove svijesti, ritmu je korijen u elementarnom osjećaju, podsvjesnom dijelu umjetnikove osobnosti. Likovno djelo simetrija i proporcija reguliraju statično, a ritam dinamično. Ritam je najdirektnija projekcija umjetnikove osobnosti. Djeca su *majstori* ritma samim time jer svoje crteže nesmetano oživljavaju bojom (Tanay, Tanay, 2015). Crtanjem shema čovjeka dijete ga oživljava vibrirajućim ili kružecim linijama (Belamarić, 1986).

4.2. Faze dječjeg likovnog stvaralaštva

Kellogg (1970) provela je opsežna istraživanja rane dječje grafičke aktivnosti i smatra da je ovaj period važan za razvoj sofisticiranih oblika umjetničkog izražavanja. Prema zaključku istraživanja, djeca prolaze progresivni razvojni slijed šaranja koje počinje stvaranjem jednostavnih oznaka koje se s vremenom transformiraju u složenije uzorke i dizajne. Proučavajući crteže djece dobi između druge i pete godine uočila je različite vrste bazičnih šara. Osim kružnih, uočila je lutajuće, horizontalne te vertikalne linije i čitav niz modifikacija kružnih linija, a temeljnim formama smatra točku, vertikalnu, horizontalnu liniju, dijagonalu, krugove i križeve. Kroz ovu fazu likovnog izražavanja postoje ograničen opseg pažnje i ograničene motorne sposobnosti djece za stvaranje likovnih radova. Djeci je važno omogućiti priliku da se likovno izražavaju budući da to za njih predstavlja izrazito zadovoljstvo i priliku za daljnji razvoj. Također, potrebno je obratiti pozornost ako se dijete ne osjeća ugodno pri likovnoj aktivnosti jer to može upućivati na neke razvojne ili emocionalne poteškoće koje ih sprječavaju da se slobodno izražavaju (Malchiodi, 1998).

Prema Belamarić (1987) svim likovnim umjetnostima temelj je crtež. On je prvi način kojim dijete započinje likovni govor. Njime je započela primijenjena umjetnost u djetinjstvu čovječanstva. Crtežom su tisućljetne likovne kulture starog vijeka temeljile svoje likovne poglede na svijet. Svaki je likovni materijal u likovnom smislu instrument koji ima specifičnu vizualnu zvučnost po kojoj se razlikuje od ostalih materijala drukčije likovne zvučnosti. Likovni tekst je umjetnički govor crte, boje i volumena. U likovnom smislu gledati sliku znači čitati likovni tekst. Likovni tekst je početak i svršetak, jedini umjetnički smisao likovnog dijela. Svaki likovni sadržaj koji se ne nalazi u crti, boji i volumenu, likovno ne postoji. Optički, crta je imaginarna granica koja dijeli dvije plohe ili dva volumena. U prirodi ona

objektivno ne postoji, ona je proizvod našeg duha. Njezin likovni karakter ovisi o njezinoj strukturi (uska, široka, prozirna, gusta, jednomjerna, ne jednomjerna) i od njezinog toka (statična, dinamična, pravilna, ovalna, jednosmjerna, isprekidana). Crtač iskorištava ta raznolika stanja njezina karaktera kako bi izrazio svoj likovni doživljaj osnovan na sličnom karakteru svoje psihičke strukture. Postupak kojemu je osnova crta naziva se linearni koncept.

4.2.1. Faza šaranja (18 mjeseci do 3. godine)

Prva faza pojavljuje se s otprilike godinu i pol dana djetetova života i traje do treće godine. Djeca u toj dobi počinju stvarati prve tragove na papiru. Ovo razdoblje poklapa se s kasnijom fazom senzomotornog razdoblja prema Piagetovoj teoriji kognitivnog razvoja (Piaget, 1959). Početkom faze, prilikom šaranja, prisutna je mala kontrola pokreta, s vremenom se postupno poboljšava vizualna i motorna koordinacija. Šaranje i ostali pokušaji crtanja u ovoj dobi odraz su vježbanja koordinacije oko-ruka pa samim time slijed razvoja ide od grube do fine motoričke koordinacije koja se manifestira u likovnim radovima. Budući da motoričke vještine nisu u potpunosti ovladane, šaranje obuhvaća ponavljane pokrete ruke koji ostavljaju trag na papiru u obliku horizontalnih ili vertikalnih linija, kružnih oblika, točaka, mrlja i sličnih oblika i formi. *Črčkarije*, naime, mogu sadržavati značenje za dijete, iako nisu slikovno reprezentativne. Primjerice, dijete može nacrtati psa koji trči za loptom te pokret dočarati kružnim linijama. Na taj način *črčkarije* su početak dječjeg shvaćanja da linije i oblici mogu na papiru ostaviti značenje onoga što je dijete registriralo u okolini. Prema Malchiodi (1989) također je važno o crtežu s djetetom razgovarati, jer jedino na taj način možemo razumjeti crtež i dodijeliti mu značenje koje je dijete zabilježilo vlastitim tragom na papiru. U ovoj fazi dijete ne upotrebljava boju svjesno već samo uživa u njenom nanošenju na podlogu.

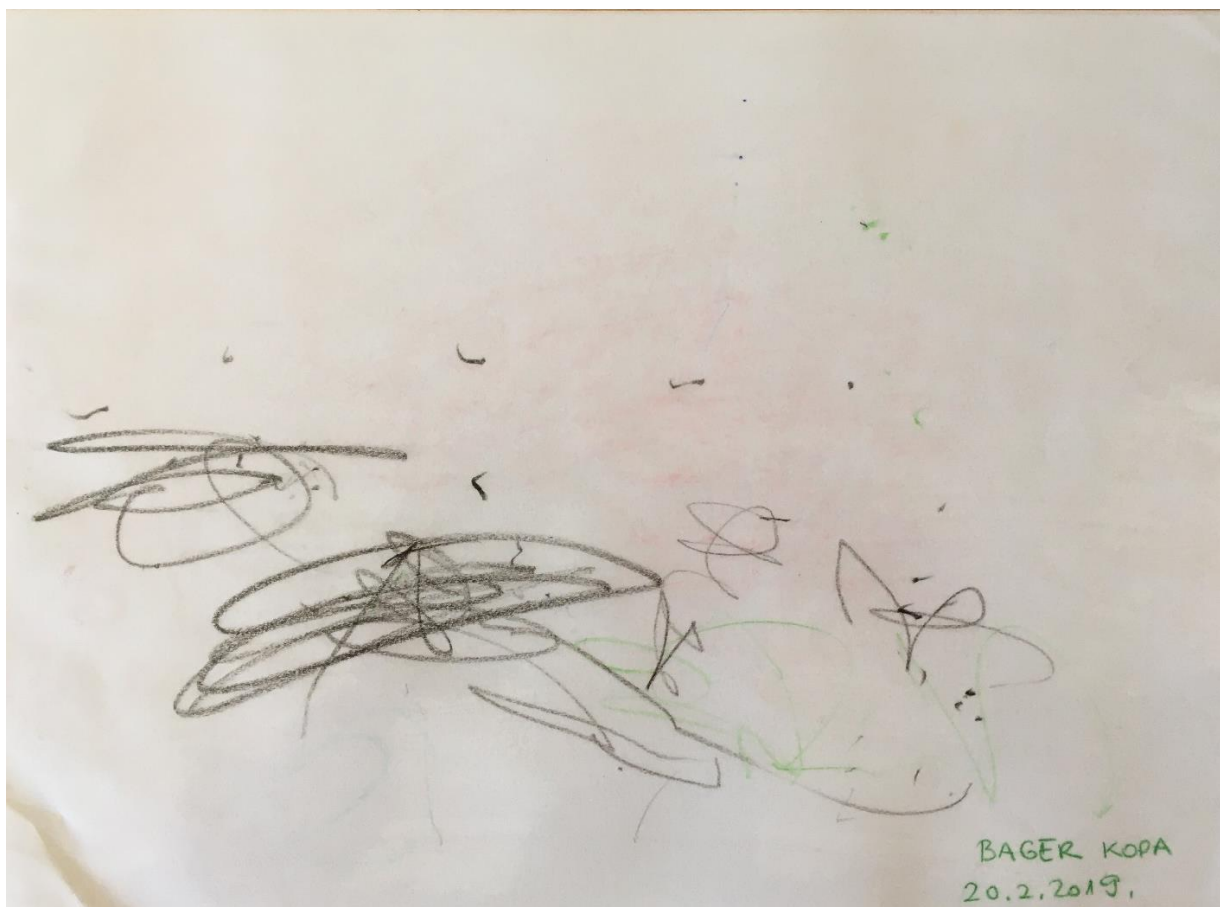
Löwenfeld i Brittain (1982) pokušali su pojavnost šaranja kategorizirati u četiri oblika:

1. Neuredni, dezorganizirani ili kaotični oblici koji u sebi ne sadrže kontrolu pokreta. Javlja se u početnoj fazi kada dijete počinje šarati pa šare povlači rukom naprijed-nazad po papiru.
2. Longitudinalni oblici koji se sastoje od ponavljajućih pokreta i uspostave određene razine koordinacije i kontrole pri ostavljanju tragova po papiru. Kako se dijete psihofizički razvija, ono počinje kontrolirati svoje šaranje. Ponavljanjem određenih linija, pri čemu mu to stvara određeni užitak, počinju se pojavljivati longitudinalne crte.

3. Cirkularni oblici ili kontrolirano šaranje zahtijeva veći stupanj vještina. Cirkularni, odnosno kružni uzorci geometrijskih oblika počinju se pojavljivati s porastom dječje perceptivne i motoričke sposobnosti.

4. *Črčkarije* uz imenovanje predstavljaju prijelaz s kinestetskog na imaginativno mišljenje u djetetovoj svijesti. U kasnijoj fazi šaranja, linije su u kombinaciji s oblicima različitih uzoraka i dizajna. Uz ovakvo šaranje mogu se pojaviti i pisane forme, osobito u obliku djetetovog imena.

U ovoj fazi likovnog izražavanja postoje ograničen opseg pažnje i ograničene motorne sposobnosti djece za stvaranje likovnih radova. Djeci je važno omogućiti priliku da se izražavaju budući da to za njih predstavlja izrazito zadovoljstvo i priliku za daljnji razvoj (Škrbina, 2013).

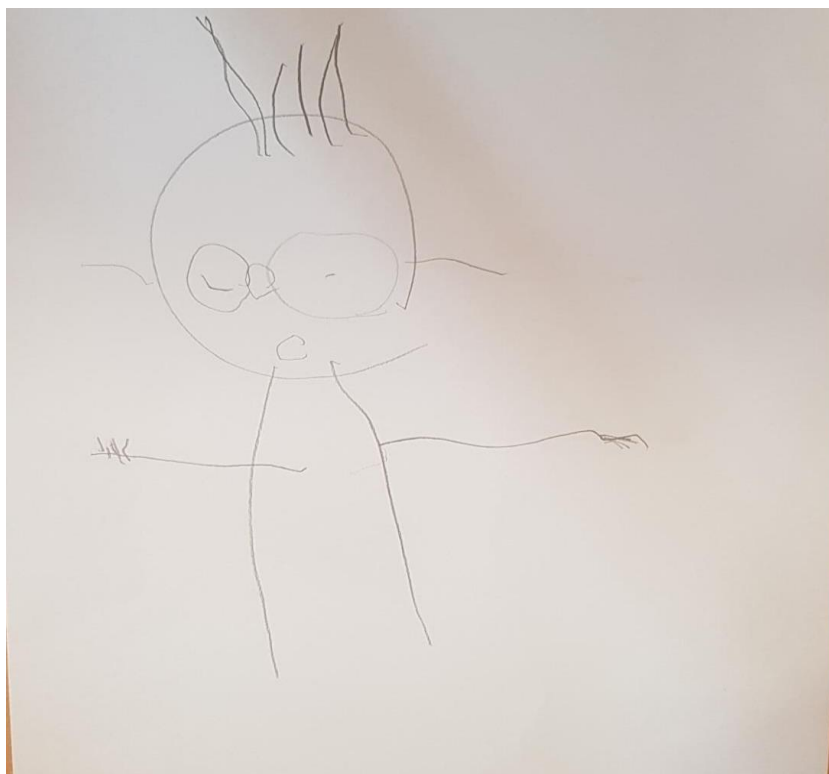

Slika 1, dječak L. F. u dobi od 1,10 godina, Bager kopa

4.2.2. *Faza osnovnih oblika (od 3. do 4. godine)*

U dobi od treće do četvrte godine djeca i dalje mogu uživati u šaranju, ali se pri tome razvija njihov angažman u imenovanju ili čak smišljanju priča kojima nastoje dati smisao svojim likovnim radovima. Ova faza odvija se paralelno s Piagetovim ranim predoperacijskim periodom, posebno s njegovom predkonceptualnom fazom koja traje od druge do četvrte godine (Piaget, 1959). Ovom periodu glavna je razvojna oznaka stvaralaštva sposobnost da se ono što je dijete nacrtalo poveže s okolnim svijetom. Djeca ove dobi iskazuju želju za komunikacijom o svojim radovima unatoč ograničenom verbalnom opsegu. Gardner (1980) razlikuje dva glavna tipa dječjeg ponašanja koja mogu biti bitna za razumijevanje sadržaja i komunikaciju vezanu uz crteže. Jedna skupina djece zainteresirana je za boje, veličinu i oblik te uživa u istraživanju, ali često me i u socijalnoj interakciji, to jest nemaju potrebu pojašnjavati svoj crtež. Drugu skupinu djece Gardner (1980) naziva „dramatičarima“ zato što pokazuju veću ekspresivnost, interes za akciju i pustolovine te za dramatične priče koje djecu povezuju s crtežom.

Uz šaranje u ovoj fazi nastaju i složenije strukture kao što su kružni oblici, dizajni i uzorci, kombinacija različitih osnovnih oblika kao što su trokuti, krugovi, križevi, kvadrati i pravokutnici te mandale, odnosno slike koje podsjećaju rukopis i tiskani alfabet. Djeca u ovoj fazi često preferiraju apstraktno nad realističnim izrazom zbog karakterističnog bogatstva boja i dizajna apstraktnog slikarstva (Gardner, 1982). Oblici ove faze prethodnici su ljudskim figurama i drugim objektima koje se pojavljuju u idućoj fazi.

Slika 2, dječak J. I. u dobi od 3,4 godine, „To sam ja“

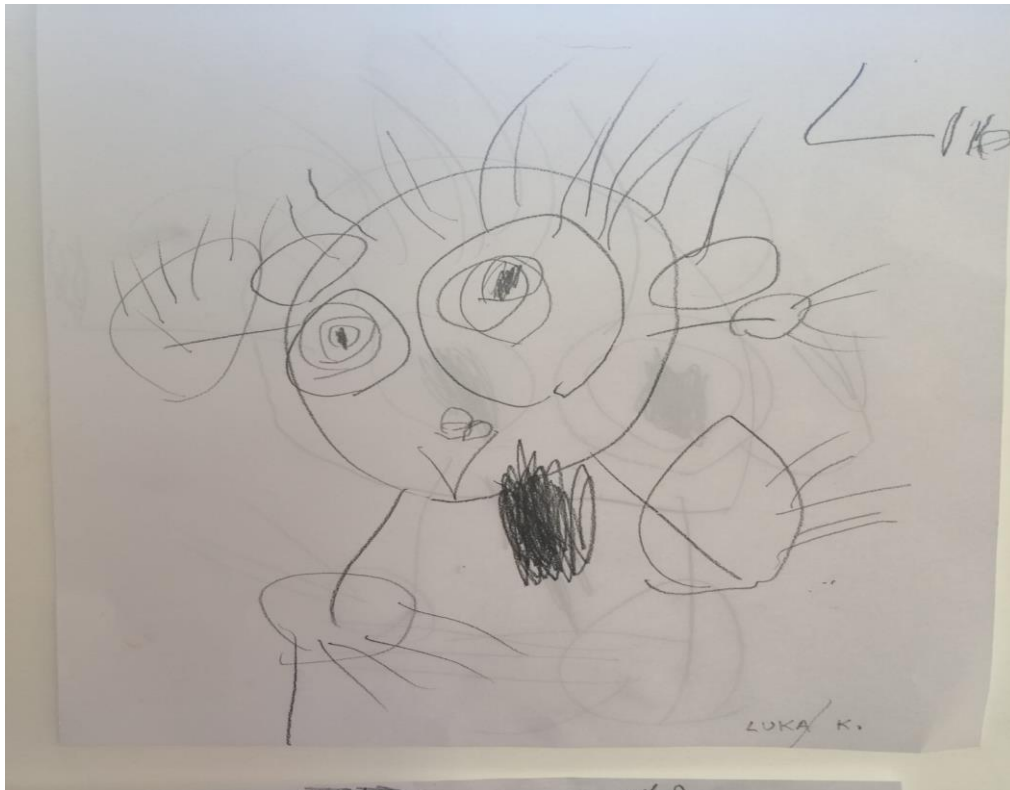

Slika 3, djevojčica N. S. u dobi od 3,11 godina, „Moja mama“

4.2.3. *Ljudski oblici i početne sheme (od 4. do 6. godine)*

Ova faza se poklapa s trajanjem predoperacijskog perioda (od četvrte do sedme godine), posebno kasnijeg dijela u kojem raste sposobnost simboličkog predočavanja (Piaget, 1959). Dječji osjećaj i koncepcija prostora kojeg dijete doživljava primarno vezanog uz sebe i vlastito tijelo, u ovoj fazi ima posebnu važnost. U crtačkim nastojanjima pojavljuju se ljudske figure često nazivane „punoglavcima“ zbog svoje sličnosti sa prvim stadijem žabina razvoja. U ovoj dobi vidljive su individualne razlike između djece u crtanju ljudske figure. Prema Malchiodi (1998) čovjek se sastoji od glave (krug), dviju nogu (dvije linije povučene iz kruga) i rjeđe dviju ruku (dvije linije na suprotnim stranama kruga). S vremenom djeca postaju sposobna crtati raznolike figure, uključujući trup uz glavu, te dodaju više detalja – prste, zube, obrve, kosu, uši. Pojavljuju se i životinjski oblici, isprva su to punoglavci s više nogu, razvijaju se sheme kuće i prvi jasni prikazi uobičajenih predmeta iz okoline kao što su kuća, sunce, cvijeće, drveće. Korištenje boje i dalje je subjektivnog karaktera, iako neka djeca počinju povezivati boju na svojim crtežima s onim što percipiraju u okolini: žuto sunce, zeleno lišće.

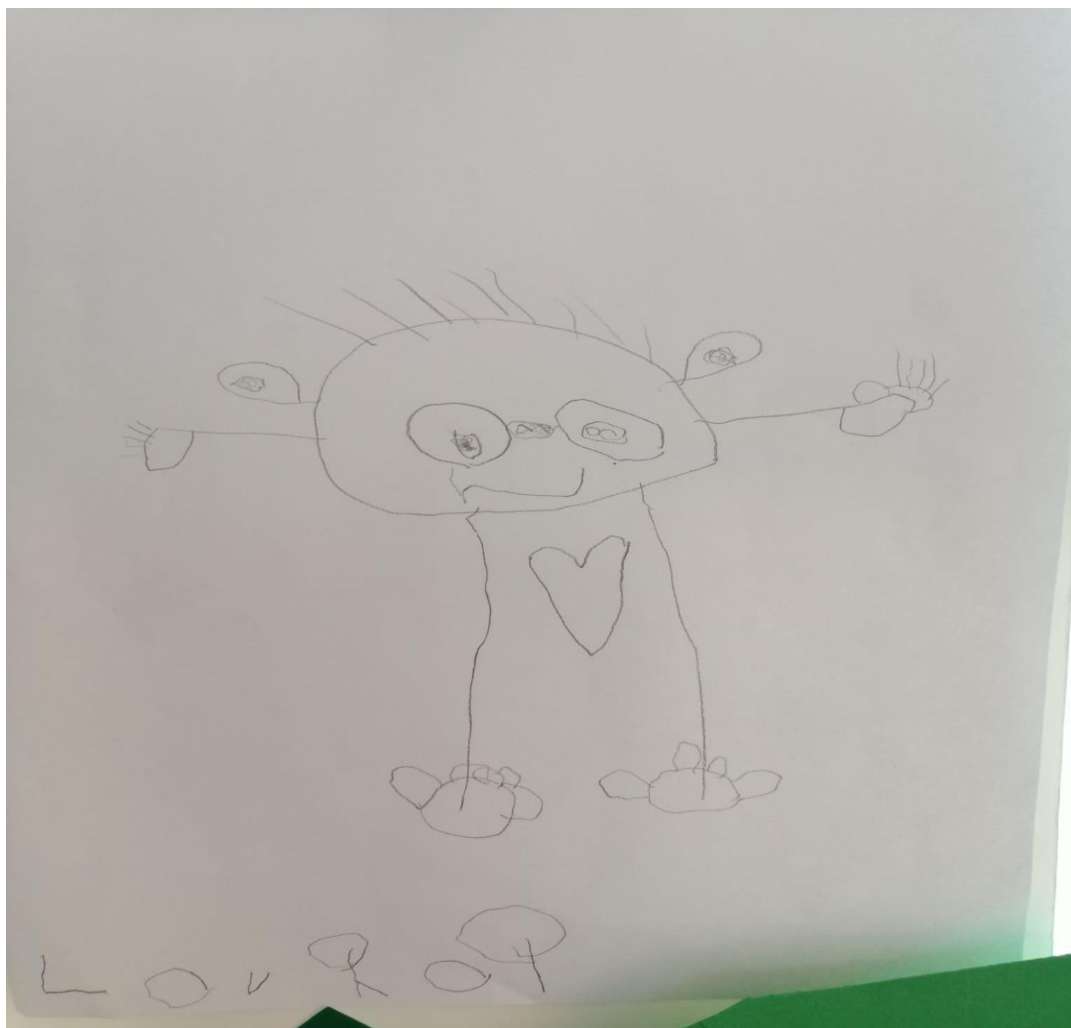
Löwenfeld i Brittain (1982) ovo su vrijeme klasificirali kao predshematski stadij umjetničkog razvoja naglašavajući vezu koja se u njemu uspostavlja između crtanja, mišljenja i stvarnosti. Djeca još uvijek ne pristupaju kompoziciji svjesno, kao ni dizajnu, pa crtaju objekte na papiru bez temeljne linije na kojoj bi bili postavljeni te ne postoji odmjeravanje i usklađivanje veličine objekta.

Slika 4, dječak L. K. u dobi od 5,3 godine, „To sam ja“

Slika 5, djevojčica N. O. u dobi od 5,3 godine, „To sam ja“

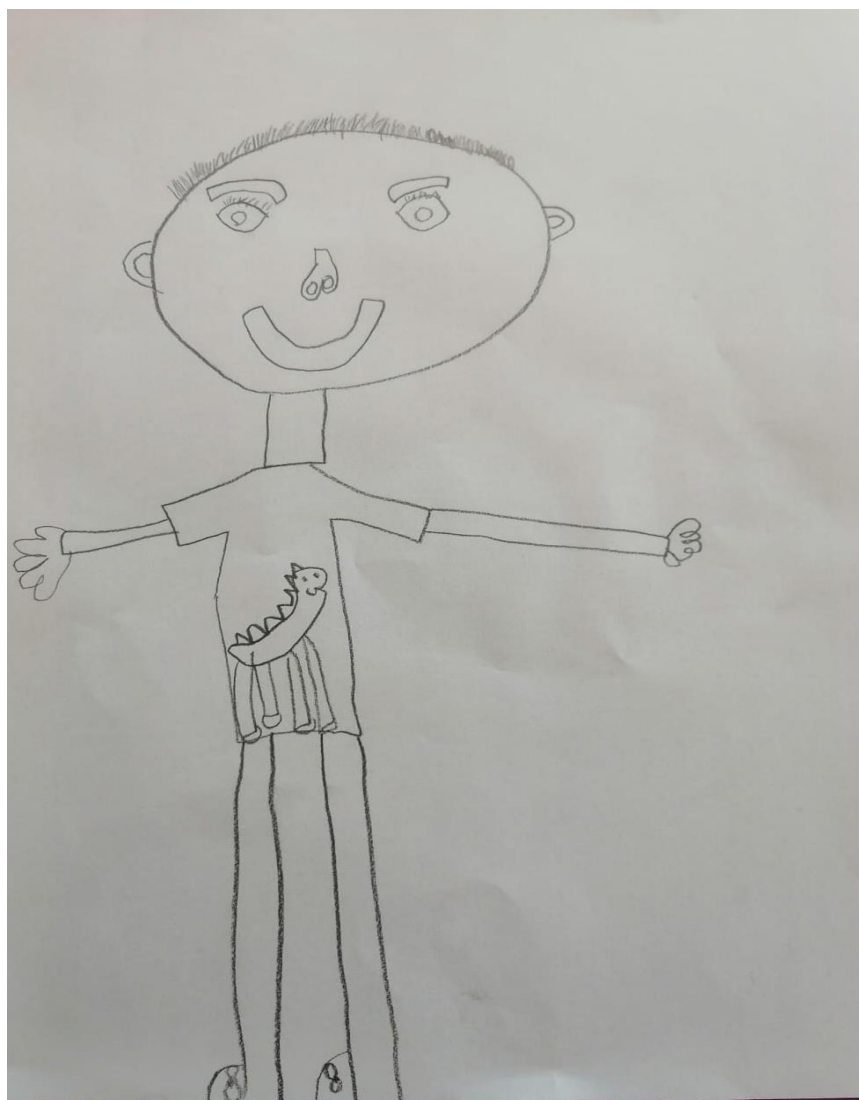

Slika 6, dječak L. P. u dobi od 4,11 godina, „To sam ja“

4.2.4. Faza razvoja vizualne sheme (od 6. do 9. godine)

Faza razvoja vizualne sheme u likovnom izražavanju odraz je razvoja kognitivnih sposobnosti u kasnijem dijelu predoperacijskog perioda i na početku faze konkretnih operacija. Prema Piagetu (1959) djeca nastoje pronaći red u okolini i razviti pravila ponašanja i strukturiranosti u vlastitom životu. Djeca od šeste do devete godine života vrlo brzo napreduju na umjetničkom području te se razvijaju vizualni simboli i prave vizualne sheme životinja, kuća, drveća i drugih objekata iz okoline. Dolazi do otkrića povezanosti boja i objekata, ponekad se boja koristi na rigidan način. Crtež se počinje konstruirati na osnovi, najčešće je to ravna linija koja reprezentira tlo, a može se pojaviti i crta koja simbolizira nebo. Ljudska figura koju je ranije predstavljao *punoglavac* sad je potpuno zamijenjena figurom koja ima glavu i trup, kao i dodatne detalje – kosu, ruke, noge. Vrlo česte su i takozvane rendgen–slike, primjerice kuće u kojoj se vidi cijela unutrašnjost. U radovima djece ove dobi prepoznaju se

sloboda izražavanja i kreativnost. Djeca često posežu za stilskim sredstvom preuveličavanja objekata ili pak ispuštanjem nepotrebnih elemenata pa je pri pregledavanju radova u dijagnostičke svrhe teško reći koja su preuveličavanja, propusti i dramatični naglasci zabrinjavajući. Tijekom ove faze povećava se i sposobnost ilustracije događaja koji slijede jedan drugog, odnosno crteži podrazumijevaju seriju događaja (Malchiodi, 1998).

Slika 7, dječak M. L. u dobi od 6,2 godine, „To sam ja“

Slika 8, djevojčica M. K. u dobi od 6,4 godine, „To sam ja“

4.3. *Metodički pristup dječjem likovnom izričaju*

Odgojitelj, kao metodičar u vrtićkom okruženju, ima najvažniju ulogu poticanja dječjeg likovnog stvaralaštva i izričaja. Ponudom različitih materijala, pozitivnim reakcijama i mirnim okruženjem koje svakodnevno vlada u vrtićkoj skupini osigurava pozitivan stav djece prema likovnom izrazu. Prema Lučić (2007) odgovornost odgojitelja je vrlo važna zbog samog sudjelovanja u izgradnji i formiranju djeteta kao najveće vrijednosti. Odgojitelj treba biti obrazovana i kompetentna osoba koja poznaje didaktiku, metodiku, pedagogiju, psihologiju te bi trebao organizirati odgojno-obrazovni proces u skladu s individualnim razlikama svakog djeteta. Uspješnost rezultata koji djeca postižu ovisi o sposobnost odgojitelja da stvori pozitivno ozračje, mirnu i toplu atmosferu punu poštovanja i prihvatanja različitosti u dječjem likovnom izrazu ali i osobnostima djece. Odgojitelj bi trebao dobro poznavati svako dijete, njegove mogućnosti te u skladu s tim saznanjima poticati djecu na daljnji razvoj.

Prema Belamarić (1986), kada dijete primijeti neki oblik, pažljivo ga promatra, zaokupljeno je njime, otkriva smisao i značenje oblika. Takvu usmjerenost pažnje koja može nadilaziti i uobičajenu percepciju nazivamo stvaralačkom percepcijom koja kada se dogodi dijete poželi likovno se izraziti, a na odgojitelju je na koji će način uočiti tu potrebu i kako će reagirati. Ukoliko odgojitelj nudi činjenice i ne ostavlja djeci prostor za maštanje, time ometa dječju kreativnost. Likovno izraženi sadržaji djece koja nisu ometana pri stvaranju uspostavljaju prirodni rast i razvoj djetetove svijesti i sposobnosti.

Nekoliko je načina kako probuditi interes za pojave u svijetu te njihovo likovno izražavanje: usmjeravanje pažnje, aktiviranje sjećanja, maštanje i ilustracije, zamišljanje, igra likovnim materijalima, potvrđivanje.

Usmjeravanje pažnje je najjednostavniji način poticanja djece na uočavanje nekog oblika, predmeta, pojave u okolini. Djetetov interes trebao bi biti primaran te je zato važno potaknuti ga pitanjima: Što vidiš, i što još vidiš?, tek kada dijete uoči sve detalje, možemo postaviti pitanja koja potiču na promišljanje: kako pada kiša?, kako raste trava?... Vrlo je važno ne ispravljati dječje odgovore, besmisleni i ponavljajući odgovori s vremenom će nestati a samim time sprječavamo povređivanje pojedinog djeteta i njegovu osobnost. Ponekad dijete ne odgovara verbalno već mimikom i gestom, različitim reakcijama koje kompetentan odgojitelj može prepoznati i dalje usmjeriti.

Aktiviranje sjećanja drugi je način pokretanja djetetovog interesa za likovnim izrazom. Razgovorom o predmetu interesa koji su djeca opazila ili doživjela nedavno ili pak davno, aktivira i učvršćuje sjećanje. Pomno odabranim pitanjima koja postavljamo djeci u razgovoru o predmetu iz sjećanja, aktiviramo misli, maštu i doživljaj. Likovni radovi koji nastaju nakon aktiviranja sjećanja često su prepuni oblika i značenja koji imaju širinu i cjelovitost.

Maštanje i ilustracije u likovnom izrazu djece javljaju se kao stvaranje novih varijanti i slika na osnovi već poznatih podataka. Vrlo je važno da odgojitelj može i zna potaknuti djecu na neometano, slobodno maštanje pravilnim vođenjem u likovnom izražavanju.

Zamišljanje je viša sposobnost predodžbe pojmova iz nevidljive stvarnosti koju djeca pretvaraju u likovni izraz. Takve sposobnosti moguće su samo ako su djeca naučena na slobodan izraz. Glazba kao element koji služi kao poticaj može potaknuti zamišljanje i likovni izraz.

Igre likovnim materijalima i sredstvima, sloboda odabira likovnog materijala i sloboda korištenja različitih materijala potiče djecu na upoznavanje različitih tehnika, baratanje njima te, naposljetku najvažnije, slobodu stvaranja novih oblika svojstvenih pojedinom

djetetu. Danas, kroz rad u vrtiću, uočavam sve manje dopuštanja igre likovnim materijalima. Nameću se oblici, tehnike, djeca nemaju izbor u odabiru teme i tehnike kojom žele stvarati. Šablone su vrlo atraktivne i roditeljima i odgojiteljima, koriste ih sve češće u svrhu isticanja „lijepog“.

Potvrđivanje vrijednosti dječjeg likovnog rada djetetu daje orijentaciju i potvrdu da je na dobrom putu u vlastitom likovnom stvaralaštvu. Prirodan, nenametljiv interes za djetetovim tumačenjem vlastitih radova oblik je komunikacije s njim, pridonosi razvoju djetetovog samopouzdanja, viđenja svijeta i shvaćanja vlastite uspješnosti.

5. Art terapija

Art terapija često se naziva i ekspresivna terapija jer prednost daje osjećajima; ona znači snažno izražavanje pojedinca kroz neki kreativni medij. Ekspresija je eksplozivno, subjektivno osvještavanje nereda ispod površine reda, dobrog osjećaja i ljepote. Shoenberg (1959) ekspresiju u umjetnosti opisuje kao nesvjesnu umjetnost, izražavanjem sebe, izravno izražavanje koje nema veze s odgojem, ukusom ili inteligencijom već je određena prirodnim instinktom. Bartok (1976) je opisao ekspresiju: „Sva je moja glazba na prvome mjestu stvar osjećaja i instinkta. Ne pitajte me zašto sam pisao ovako a ne onako. Na to mogu dati samo jedan odgovor: Napisao sam kako sam se osjećao.“ Svaka je art terapija ekspresivna jer se tijekom sudjelovanja u takvim aktivnostima pojedinac na sebi svojstven način izražava različitim medijima. Prema Škrabina (2013) art terapija je integrativni, dubinsko-psihološki i hermeneutički pristup koji obuhvaća uporabu različitih elemenata umjetnosti s ciljem unapređenja zdravlja i bržeg oporavka pojedinca. Prema Warren (1993) umjetničkim i kreativnim aktivnostima pojedincu se nastoji pomoći da se prilagodi specifičnoj onesposobljenosti, oporavi od medicinske intervencije ili poboljša kvaliteta života u specifičnim okolnostima. Art terapija je forma neverbalnog izražavanja misli i osjećaja, temelji se na ideji da se različitim medijima iz područja različitih umjetnosti kroz kreativni proces liječi te djeluje na kvalitetu života (American Art Therapy Association, 1996 prema Škrabina, 2013). Prema Barath (1993) svaka art terapija trebala bi biti multimedijски pristup i proces pomnog vođenja osobe, individualno ili grupno, kroz poseban iskustveni proces koji će najprije osobnost osloboditi od zapreka svakidašnjih iskustva počevši od temeljnih osjetilnih procesa poput vida, sluha, dodira. Rodriguez (1999) u svojim promišljanjima o art terapiji kao komplementarno-podražavajućoj terapijskoj metodi navodi kako se bolesniku predlaže neki objekt u okviru kojeg se u terapijskom smislu razvija evolucija odnosa pojedinca prema

samome sebi u zamjenu za blokiranu, odnosno patološku situaciju. Elementi art terapije koriste se i u dijagnostici, implementiraju se i u različite odgojno-obrazovne programe.

Freud (1958;1961) kroz svoje teorije represije, projekcije, nesvjesnog i simbolizma u snovima potvrđuje važnost vizualne slike u razumijevanju duševnih bolesti. Naumburg (1958) je smatrala da se proces art terapije temelji na priznavanju najosnovnijih čovjekovih misli i osjećaja koji proizlaze iz nesvjesnog, a odražavaju se prvo u slici a tek zatim u riječi. Tehnike art terapije temelje se na činjenici da svaki pojedinac, bio on umjetnički obrazovan ili ne, posjeduje latentnu sposobnost vizualizacije vlastitih unutarnjih sukoba. Naglasak je na slikama koje proizlaze iz podsvijesti a sadrže konflikte. Kada se konflikti konkretiziraju mogu se lakše razumjeti te samim time i riješiti.

5.1. Crtež kao terapijsko sredstvo

Crtežom je moguće dobiti različite informacije o djetetovu razvoju, njegovom emocionalnom, kognitivnom i motoričkom funkcioniranju ali moguće je i poticati razvoj navedenog. Autori (Gardner, 1980; Golomb, 1990; Kellogg, 1970) dokazali su da je crtež koristan u razumijevanju i vrednovanju dječjeg razvoja, te da su univerzalne faze dječjeg umjetničkog izražavanja osnova za korištenje crteža u različitim intervencijama (Malchiodi, 2001a, 2001b). Mnogi su autori također prepoznali važnost aktivnosti crtanja pa su crtanje počeli prakticirati kroz igru s ciljem provođenja različitih razvojnih i odgojno-obrazovnih programa. Freud (1926; 1946) je u terapiji počeo koristiti crtež i igru kao aktivnost najbližu djetetu. Upotreba igre i likovnih materijala koristi se za uspostavljanje odnosa s djecom, interpretaciju dječjeg ponašanja, kao pomoć u specifičnim životnim situacijama te u cilju poticanja cjelokupnog psihofizičkog razvoja. Mnogi terapeuti koriste crtanje i druge umjetničke aktivnosti u radu s djecom (Gil, 1991; Webb, 1991) kao dodatak drugim igraćim aktivnostima. Ponekad se crtež u igri koristi kao slobodna aktivnost ili na određenu, zadanu, temu. Kada se koristi slobodan, spontan način rada, djetetu je omogućeno kombinirati igru i aktivnost crtanja prema vlastitim potrebama. Odgojitelji i terapeuti koji koriste igru u svom radu s djecom općenito vide dječji crtež kao medij za neverbalnu komunikaciju, grafički prikaz problema i unapređenje terapije igrom (Malchiodi, 1998)

Rubin (1984a; 1984b) je integrirala likovne aktivnosti, kreativnu igru, edukaciju i psihoterapiju u svoj rad s djecom. Ona je kroz svoje istraživanje s tipičnom djecom, djecom s emocionalnim poremećajima, djecom s poteškoćama u razvoju uočila kako djeca koriste umjetnost u različite svrhe; za samoizražavanje, za rješavanje stresa, emocionalnih problema i

trauma. Rubinina (1984a) filozofija o razumijevanju djece kroz njihovu umjetnost naglašava urođene sposobnosti djece rasti kroz umjetnički izraz.

Ideja da se crteži mogu koristiti za određivanje emocionalnih aspekata ličnosti nastala je oko 1940. godine. Kako bi se izbjegle poteškoće direktnog ispitivanja, razvijene su *projektivne tehnike* koje polaze od pretpostavke da se ljudi slobodno izražavaju neizravno, bili toga svjesni ili ne. Projektivne tehnike su indirektno, neizravno sredstvo ispitivanja koje ispitaniku omogućuju da projicira svoje osjećaje i uvjerenja na treću osobu ili na neki drugi objekt. Izraz „projektivno crtanje“ temelji se na vjerovanju da crtež predstavlja unutrašnju psihološku realnost i subjektivna iskustva osobe koja stvara slike (Škrbina, 2013). Test projektivnog crtanja, kako navodi Malchiodi (1998), temelji se na ideji da dječji crtež odražava osobnosti, percepciju i stavove kroz određene teme kao što su, primjerice, kuća i drveće.

Crtež omogućuje koristan uvid u ekspresivnu mogućnost bolje identifikacije, pa će se tako sasvim različito izraziti osoba koja ima različite poteškoće. Prilikom analize, odnosno procjene likovnih radova pažnja je usmjerena na određene elemente. Dijete kada crta reagira spontano i otkriva elemente koji su obično skriveni, pohranjeni u nesvjesnom. Stoga radovi dječjeg vizualnog stvaralaštva mogu biti činitelj u raščlanjivanju dječje ličnosti. Očigledna je važnost crteža u izražavanju i uspostavljanju komunikacije i sporazumijevanja između djece međusobno te između djece i odraslih (terapeut, roditelj, odgojitelj, nastavnik) (Radovančević, 1999) Crtanje može pomoći djeci da organiziraju svoje priče te da kroz crtanje iskažu više svojih iskustava nego izgovorenim riječima. Djeca koja su dobila priliku crtati, dok su govorila o svojim iskustvima dala su puno više informacija o vlastitim iskustvima nego djeca koja su odgovarala na jednostavna pitanja.

5.2. Emocionalni indikatori u crtežu ljudske figure

Crtanje je jeftina, neinvazivna, lako primjenjiva i dostupna metoda u vrtićima, školama ili bolnicama. Kada je djetetu osigurano spontano crtanje ljudske figure, tada crtež postaje oblik komunikacije koji oslikava djetetovo emocionalno i fizičko stanje te stanje djetetove okoline u tom trenutku (Machover, 1949). Wesson i Salmon (2001) navode kako analiza crteža ljudske figure osigurava više opisnih informacija od verbalnih intervjua.

Crtež ljudske figure procjenjuje se i s obzirom na pojavljivanje razvojnih elemenata u crtežu specifičnih za određenu kronološku dob djeteta. Nepojavljivanje elemenata na crtežu očekivanih za tu dob može ukazivati na ograničene mentalne sposobnosti, emocionalne poteškoće, brige ili razvojne poteškoće (Skybo i sur., 2007).

Kronološka dob	Očekivani razvojni elementi na crtežu čovjeka
4 godine	Glava, oči, usta, noge
5 godina	Kosa, obrve, trepavice, nos, uši, brada, vrat, trup, ruke na odgovarajućem mjestu, prsti, stopala, sjenčanje, pozicioniranje lika na sredinu papira, transparentni likovi
6 godina	amorova strijela, uzorci na odjeći, dekolte označen linijama, rukav, kompletna odjeća, džepovi, dijelovi na licu, zjenica oka, ruke
7 godina	Potpetica, koljeno, profil, skiciranje
8 godina	dobra integracija dijelova, grudi kod ženskog lika, frizura, odjeća, hlače, čarape, jakna
9 godina	Brada, sjenčanje, ruke u džepovima, moderna odjeća
10 godina	izražajno lice

Tablica 1

Razvojni elementi i dob kada se pojavljuju (adaptirano prema Brown, 1990; DiLeo, 1970; Kellogg, 1979; Mortensen, 1984; Norford i Barakat, 1990 prema Skybo i sur., 2007)

Koppitz (1969) svrstava emocionalne indikatore crteža u tri kategorije: kvaliteta detalja, izostavljanje detalja i posebna obilježja.

Kvaliteta Detalja	Izostavljanje Detalja	Posebna Obilježja
Siromašna Integracija Dijelova	Očiju	Obojena Glava
Sjenčanje Lica	Nosa	Prekrižene Oči
Sjenčanje Ruku Ili Vrata	Usta	Zubi
Debeli Asimetrični Ekstremiteti	Tijela	Kratke Ruke
Zakrivljen Lik	Ruku	Dugačke Noge
Obojan Lik	Nogu	Zalijepljene Ruke
Veliki Lik		Velike Ruke
Transparentnost		Odsječene Ruke Bez Prstiju
		Genitalije
		Monstruozi Ili Groteskni Likovi
		3 Ili Više Nacranih Likova
		Oblaci Kiša Snijeg

Tablica 2

Emocionalni indikatori u crtežu ljudske figure (adaptirano prema Ryan-Wenger 2001. i Koppitz 1968)

Koppitz (1984) smatra da kada dijete bira samostalno i slobodno crtati tada crtež služi kao način komunikacije i predstavlja djetetovo samopoimanje, prikazuje njegovu anksioznost, stav ili sukobe. Sukladno tome, autorica identificira korake za analizu crteža ljudske figure:

1. Praćenje djetetovog ponašanja tijekom crtanja
2. Globalni dojam o crtežu ljudske figure
3. Procjena sadržaja crteža ljudske figure s aspekta razvojne razine
4. Procjena sadržaja crteža ljudske figure s aspekta emocionalnih indikatora

Vrlo je važno svaki korak analizirati odvojeno te na kraju sve integrirati u cjelokupnu sliku djeteta. Interpretacija simbola na crtežu treba biti individualna za svako dijete, a ne uzeta iz konteksta. Interpretacija se sastoji od globalnog dojma (je li dijete nacrtao crtež spontano, je li projekcija mašte, je li prikaz realističan, ima li puno detalja, postoje li na crtežu čudovišta...) i analize sadržaja (prisutnost dijelova tijela i odjeće i drugo). Prilikom analize crteža treba uzeti u obzir kontekst razvoja i osnovne informacije kao što su kronološka dob, dob, spol, emocionalno stanje, tjelesno zdravlje, kulturno porijeklo i obitelj. Promatranjem

djeteta tijekom aktivnosti crtanja može se otkriti djetetov stupanj samokontrole, motivacije, perfekcionizma i impulzivnosti. Poteškoće u završavanju aktivnosti, crteža, kako navodi Machover (1949, prema Skybo i sur., 2007) označavaju anksioznost.

Analizu crteža treba koristiti u kombinaciji s drugim dijagnostičkim instrumentima i uz detaljno promatranje djeteta jer se poruka koja se prenosi kroz crtež ljudske figure ne smije procjenjivati samo na prvi dojam. Prilikom analize crteža djetetu treba postaviti pitanja: „Je li osoba koju si nacrtao netko koga poznaješ? Koliko ima godina ova osoba? Što ta osoba radi ili o čemu razmišlja? Kako se ona ili on osjeća? (Skybo i sur., 2007). Dakle, kako bismo ispravno, bez predrasuda ili krivih zaključaka, analizirali dječji crtež potrebno je dijete sustavno pratiti, poznavati i uočavati promjene na likovnim radovima djeteta.

Emocionalni indikator	Opis emocionalnog indikatora	Tumačenje emocionalnog indikatora
Monstruozi, bizarni likovi	Figure ljudskog lika s ne ljudskim obilježjima, uništeni, apsurdni, smiješni likovi (navedeno mora biti namjerno napravljeno a ne kao rezultat nezrelosti)	Nesigurnost narušen pojam o sebi, nedostatak samopouzdanja, zabrinutost nesigurnost, osjećaj bespomoćnosti
Prozirnost likova	Prozirnost uključuje glavne dijelove tijela ili udove (jedna linija kao ruke koje izlaze iz tijela)	Impulzivnost, tendencija da djeluje spontano s vrlo malo planiranja, niska tolerancija na frustracije, slaba unutarnja kontrola, nedosljednost, zahtjeva zahvalnost bez odgode
Izrazito ukošeni likovi	Vertikalna os ljudskog lika nagnuta je okomito za 15 stupnjeva ili više	Opća nestabilnost, narušena ravnoteža, nedostatak sigurnog uporišta
Mali, sitni likovi	Crtež čovjeka manji od 5 cm	Ekstremna nesigurnost, povlačenje i depresija, nekompetentnost
GLAVA		
Veliki lik čovjeka	Crtež čovjeka veći od 23 cm	Nezrelost, slaba unutarnja kontrola
Sitna glava	Veličina glave manja od desetine ukupnog lika čovjeka	Snažan osjećaj intelektualne inferiornosti
LICE		
Sjenčanje lica	Namjerno sjenčanje cijelog lica ili dijela lica uključujući i pjegice i slične detalje na licu	Teža anksioznost, narušena slika o sebi, djelomično zatamnjenje dijela tijela povezuje se s pojačanom anksioznošću vezanom uz zasjenčani dio tijela

OČI		
Prekrižene oči	Oba su oka okrenuta prema van ili prema unutra precrtane oči	Neprijateljski stav prema drugima, buntovništvo, ljutnja, ne može ili ne želi se ponašati sukladno očekivanjima okoline
Nedostaju oči	Potpuni izostanak očiju, ovo se ne odnosi na situaciju ako su oči zatvorene ili prekrivene sunčanim naočalama	Socijalna izolacija, negiranje problema, odbijanje suočavanja s okolinom, bijeg u svijet mašte
NOS		
Nedostaje nos	Izostaje ili se vide samo nosnice	Plašljivost, povučенost, nedostatak agresivnosti, bespomoćnost, nisko samopouzdanje
USTA		
Nedostaju usta	Nema naznaka usta, ne odnosi na situacije kada su usta prekrivena šalom ili kacigom	Tjeskoba, nesigurnost, povlačenje, pasivni otpor, nesposobnost ili odbijanje komunikacije s drugima, strah, perfekcionizam depresija
ZUBI		
Jedan ili više zubi	Pojavljuje se prikaz lika samo sa jednim zubom ili više zubi	Agresivnost, mora biti prisutno s još nekim indikatorom da bi bilo značajno
VRAT		
Osjenčan vrat	Osjenčan samo vrat	Borba s kontrolom impulsa
Nedostaje vrat	Nema veze između glave i tijela glava jedva dodiruje tijelo, glava je izravno vezana za tijelo bez naznaka vrata, ovo se ne odnosi na crtež u kojem je vrat prekriven majicom ili šalom	Nezrelost, impulzivnost, loša unutarnja kontrola, loša koordinacija unutarnjeg impulsa i ponašanja
TIJELO		
Sjenčanje tijela ili udova	Osjenčani mogu biti različiti dijelovi tijela označavaju specifičnu zabrinutost vezanu uz osjenčani dio tijela	Anksioznost vezana uz tijelo ili anksioznost vezana uz aktivnosti povezane s tijelom, seksualno zlostavljanje
Nedostaje tijelo	Potpuna odsutnost tijela	Ozbiljan znak psihopatologije, intelektualne teškoće, neurološka problematika, nezrelost zbog razvojnih kašnjenja, emocionalni poremećaj, akutna anksioznost vezana uz tijelo
UDOVI		

Gruba asimetrija udova	Jedna se ruka ili noga po obliku znatno razlikuje od druge, to se ne odnosi ako su udovi sličnih formi oblika ili neujednačeni po veličini	Siromašna koordinacija, impulzivnost, fizička nespretnost i slabost
Ruke prilijepljene uz tijelo	Nema prostora između tijela i ruku	Kruta unutarnja kontrola, loši međuljudski odnosi
Kratke ruke	Kratki izdanci kao ruke, puno kraće ruke u odnosu na ostatak tijela	Povlačenje, odbijanje socijalnih kontakta, nedostatak agresivnosti
Dugačke ruke	Predugačke ruke koje sežu sve do koljena	Agresivnost prema drugima
Nedostaju ruke	U potpunosti nedostaju, ruke postoje ali su dlanovi izobličeni, vidljivi dlanovi bez ruku	Anksioznost i krivnja zbog društveno neprihvatljivog ponašanja
Veliki dlanovi	Ruke i dlanovi preveliki su u odnosu na glavu i tijelo	Agresivno ponašanje
Sjenčanje dlanova	Osjenčani samo dlanovi	Strah vezan uz aktivnost za koju su potrebne ruke
Odrežani dlanovi	Nacrtae ruke s odrezanim dlanovima i prstima, ovo se ne odnosi ako su ruke iza leđa ili u džepu	Krivnja zbog neke radnje ili nemogućnost da sudjeluje u nekoj radnji
Slijepljene noge	Obje su noge spojene slijepljene bez razmaka	Zategnutost, kruti pokušaj kontroliranja vlastite spolnosti, zabrinutost zbog seksualnog čina od strane drugog
Nedostaju noge	U potpunosti nedostaju noge i stopala postoje noge ali bez stopala	Intenzivna tjeskoba i nesigurnost vezana uz noge
Nedostaju stopala	Postoje noge ali bez stopala i noge odsječeni od tijela i posebno postavljeni na papiru dalje od tijela	Nesigurnost i bespomoćnost
Genitalije		
Genitalije ili gola figura sa genitalijama	Stvarni ili simbolički prikaz genitalija	Akutna tjeskoba, slaba kontrola impulsa, izrazita uznemirenost, jaka agresivnost, znak ozbiljne psihopatologije
DRUGO		
Siromašna integracija dijelova tijela	Jedan ili više dijelova tijela nisu pridruženi crtežu lika neki dijelovi samo su povezani 1 linijom ili se jedva dodiruju s ostalim dijelovima tijela	Nezrelost, nestabilnost, impulzivnost loša koordinacija

Tri ili više ljudskih likova na crtežu	Nacrtano tri ili više likova koji nisu međusobno povezani u nekoj aktivnosti	Održavanje, nedostatak vlastitog identiteta može biti povezano sa školskim neuspjehom, obiteljskom deprivacijom, oštećenje mozga
---	--	--

Tablica 3

Opis i tumačenje emocionalnih indikatora prema dobi

(Koppitz, 1968.; 1984. prema Skybo i sur., 2007.)

Analiza crteža dopušta zaključivanje o trenutačnom stanju emocionalne i psihofizičke zrelosti, anksioznosti, osjećaj krivnje, agresije, ali to ne znači da će oni dovesti do patologije jer normalnost ovisi o razini energije, stupnju kontrole, razvijenoj sposobnosti za integraciju iskustva i spremnost za suočavanje s vlastitim problemima, nedostacima, oštećenjima.

5.3. Emocionalna ekspresija kroz crtež djece u dobi od pet godina

Organizacijom likovne aktivnosti u neposrednom radu s djecom u dobi od pet godina istražiti ćemo njihove načine ekspresije osnovnih emocija: sreće, tuge, straha i ljutnje te pokušati analizirati crteže nastale crtaćom tehnikom olovkom. Ovoj aktivnosti prethodio je razgovor o emocijama u krugu prijateljstva. Djeci sam postavljala pitanja: Što je sreća, tuga, strah, ljutnja?, Što te veseli, rastužuje, ljuti ili plaši?, Kako pokazuješ sreću, tugu, strah, ljutnju?, Možeš li podijeliti s nekim svoje osjećaje?, Tko je ta osoba?, Možeš li nešto raditi kada si tužan, ljutit ili se bojiš kako bi se smirio/la?, Može li se plakati kada si sretan/na?. Nakon razgovora s djecom u kojem su sudjelovali svi vrlo aktivno, donosim bluetooth zvučnik i aktivno slušamo glazbu koja melodijom opisuje svaki osjećaj.

Sreća (La finta giardiniera, K. 196: Ouverture. Allegro molto),

tuga (Barber, Adagio for Strings),

ljutnja (Beethoven, Sonata no. 14 „Moonlight“ mov.3),

strah (Johann Sebastian Bach, Toccata and fugue in d minor).

Prva skladba izazvala je smijeh kod djece, ne zbog tonova koje čuju već ih je dječak A. poveo svojim smijehom. Djevojčica H. odmah je zaključila: „To je sigurno sreća jer se svi smiju“.

A: „Sretan sam kada idemo u Grgu slaviti rođendan.“

L: „Sretna sam jer me mama i tata vole.“

P: „Sretan sam kad sam sa svojim prijateljima.“

L: „Sretan sam jer imam Taza.“

E: „Sretna sam kad mi mama kupi šminku.“

L: „Sretna sam kad mamica i ja idemo u kino i mi se puno volimo.“

Odgojiteljica: „Može li se plakati kada si sretan?“

H: „Može, sjećaš se kad si bila u kupaoni i ja sam plakala sretne suze?“ (Djevojčica je dobila sestru i bila je prilično tužna određeno vrijeme. Svakodnevno je crtala crteže svoje obitelji. Razgovarala sam svakodnevno s njom o njenim osjećajima. Jednog dana došla je u vrtić i sakrila se u kupaonu gdje je plakala, pitala sam je je li tužna, a ona je rekla: „Nisam, to su mi sretne suze.“)

Usljedila je skladba tuge koja je trenutno zaustavila smijeh u grupi, dječja lica poprimila su neku ozbiljnost, što ponovo dokazuje da glazba zaista fascinira dječja osjetila. Neki su gledali u pod, neki u mene a neki su pokrili lice.

Dječak koji je sjedio pokraj mene u krugu rekao je: „Zvuči mi kao da je to napušteni grad.“ U tom trenutku sjetila sam se trenutnog rata zbog kojeg imamo nekoliko nove djece u vrtiću, a sigurna sam da je dječak reflektirao viđeno na televiziji ili nakon slušanja razgovora roditelja. Ostali su šutjeli, nisu ništa rekli. Tek na moj poticaj pitanjima javila se djevojčica H: „Rastužuje me kada vani pada kiša“, zatim su se ostala djeca počela nadovezivati i svi su htjeli nešto reći.

I: „Tužan sam kad izgubim u nogometu.“

M: „Tužna sam kad sam bolesna i ne idem u vrtić.“

T: „Tužan sam kad mi A kaže da nije moj prijatelj.“

Skladba Beethovena ponovo je nasmijala svu djecu, ali smijeh pokušavali su napraviti ljuto lice mimikom. Zatim je dječak P rekao: „Ja se ljutim kad me tata lupi po guzici jer nisam pospremio igračke.“

L: „I ja se ljutim kada mi se mama i tata rugaju.“

O: „I meni su se isto rugali mama i tata.“

Odgojiteljica: „P, što je tebe danas naljutilo u vrtiću, sjećaš se? U kuhinji.“

P: „Da, E mi nije htjela dati kolače pa sam je rekao tebi.“

Odgojiteljica: „Kako se E osjećala zbog toga?“

P: „Plakala je. Ona je bila tužna.“

Strah ostavljam za kraj jer je ostavio izrazit dojam na djecu. Glazba i razgovor na temu straha probudio je intenzivan interes sve djece. Svi su htjeli nešto reći. Obzirom na dob i osobine psihološkog razvoja očekivan je strah od čudovišta, nepoznatih ljudi i događaja viđenih na ekranima u crtićima ili slušanjem audio bajki koje rado puštamo u skupini.

Nakon što smo odslušali glazbu i porazgovarali u krugu prijateljstva, djeca su uzela bijeli A4 papir i olovku 2B te zauzeli mjesto u sobi gdje su željeli nacrtati svoje osjećaje. Aktivnost je trajala 20 minuta, dok je za dječaka koji je spomenuo „Napušteni grad“ trajala punih sat vremena. On je tražio nekoliko papira i nacrtao nekoliko radova koje je htio ponijeti kući.

Sreća

Slika 9, djevojčica E. B. u dobi od 5,2 godine, „Moja obitelj“

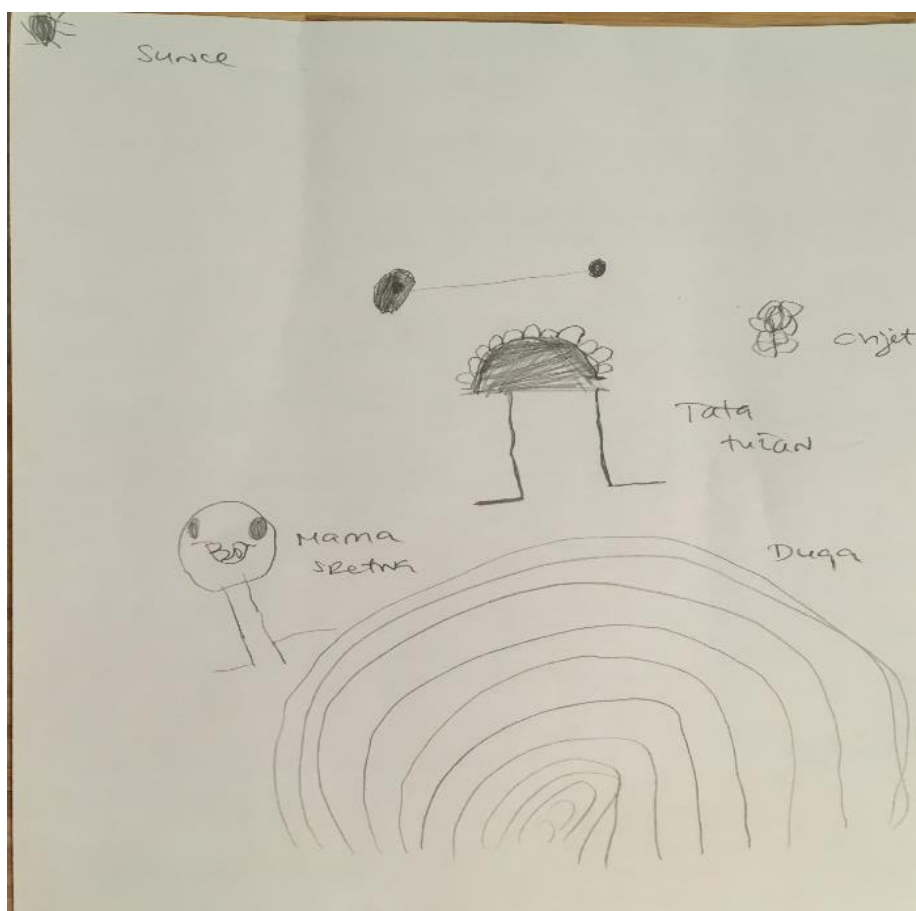
Crtež crta djevojčica koja je perfekcionista, voli igru sitnim predmetima (šljokice, mrvice, sjemenke...), vrlo je precizna i u likovnim aktivnostima slikanja gdje boja boju do boje i crta minijature. Pretežno i često promatra druge djevojčice u likovnim aktivnostima ali se ne uključuje samostalno zbog svojevrsnog straha od neuspjeha. Na crtežu je nacrtala svoju obitelj ali i dvije bebe koje su posjetili nedavno u Osijeku, put je ostavio dojam na nju pa je stoga nacrtala i njih. Sestra ima tužno lice, kada sam je pitala je li tužna?, odgovorila mi je da nije ali ju je tako nacrtala. Prema emocionalnim indikatorima na crtežu joj nedostaje ruka što bi odavalo osjećaj anksioznosti.

Slika 10, djevojčica L. L. u dobi od 5,5 godina, „Laurica i Helenica, moja mamica“

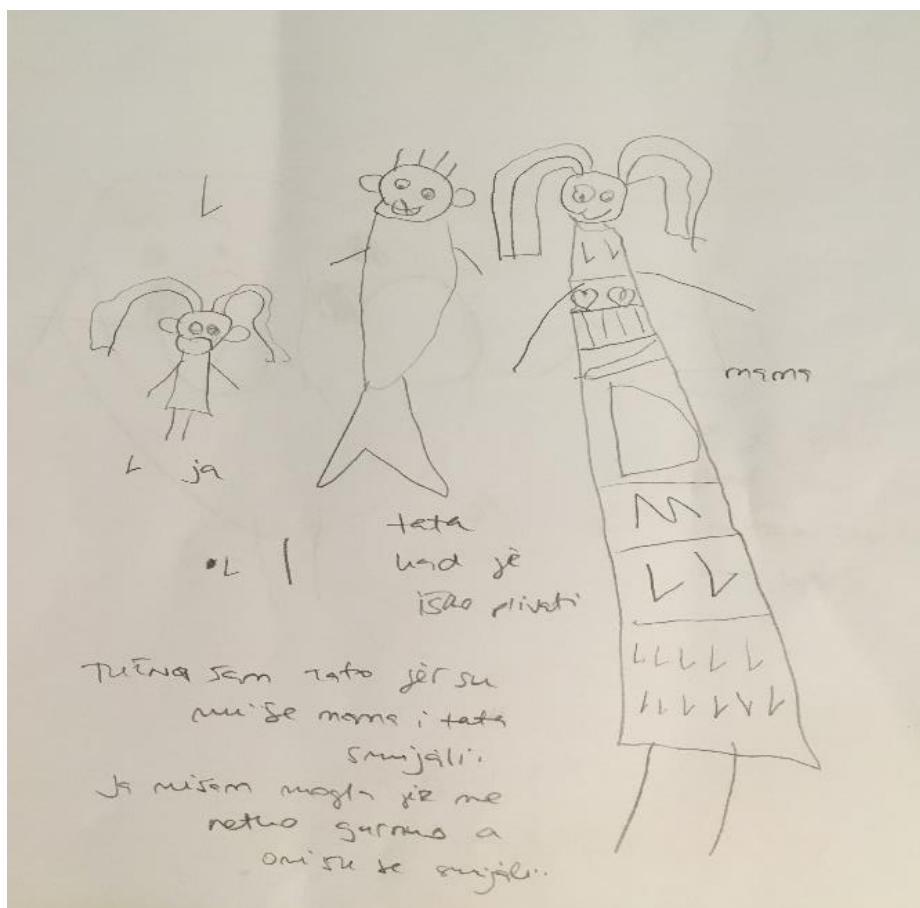
Crtež crta djevojčica koja je kreativna, društvena i često dolazi do odgojitelja po zagrljaj ili maženje. Otac i majka su rastavljeni ali u vrlo dobrim odnosima. Na crtežu se nalaze ona, njena majka i lutkice. To su lutkice kojima se često igra i u vrtiću i dijeli ih s prijateljima. Na crtežu se također nalaze „osjećaji lica“, njima pokazuje aktivno praćenje aktivnosti koja je prethodila crtanju, razgovor o osjećajima. Prema Belamarić (1986) lutkica bi prema veličini trebala biti najvažnija figura na crtežu, zatim majka pa ona sama. Obzirom na emocionalne indikatore vidi se sjenčanje ruku, nogu i kose ali samo na majci i lutkici. Iz razgovora s djevojčicom u svrhu analize crteža otkriva se njezina zabrinutost za majčinu ruku i glavu, majka je boravila u proljeće nekoliko dana u bolnici zbog bolova u glavi, a porezala je i prst. Djevojčica je vidljivo izrazila svoju zabrinutost u svom crtežu.

Tuga

Slika 11, dječak L. I. u dobi od 5,3 godine, „Mama i tata“

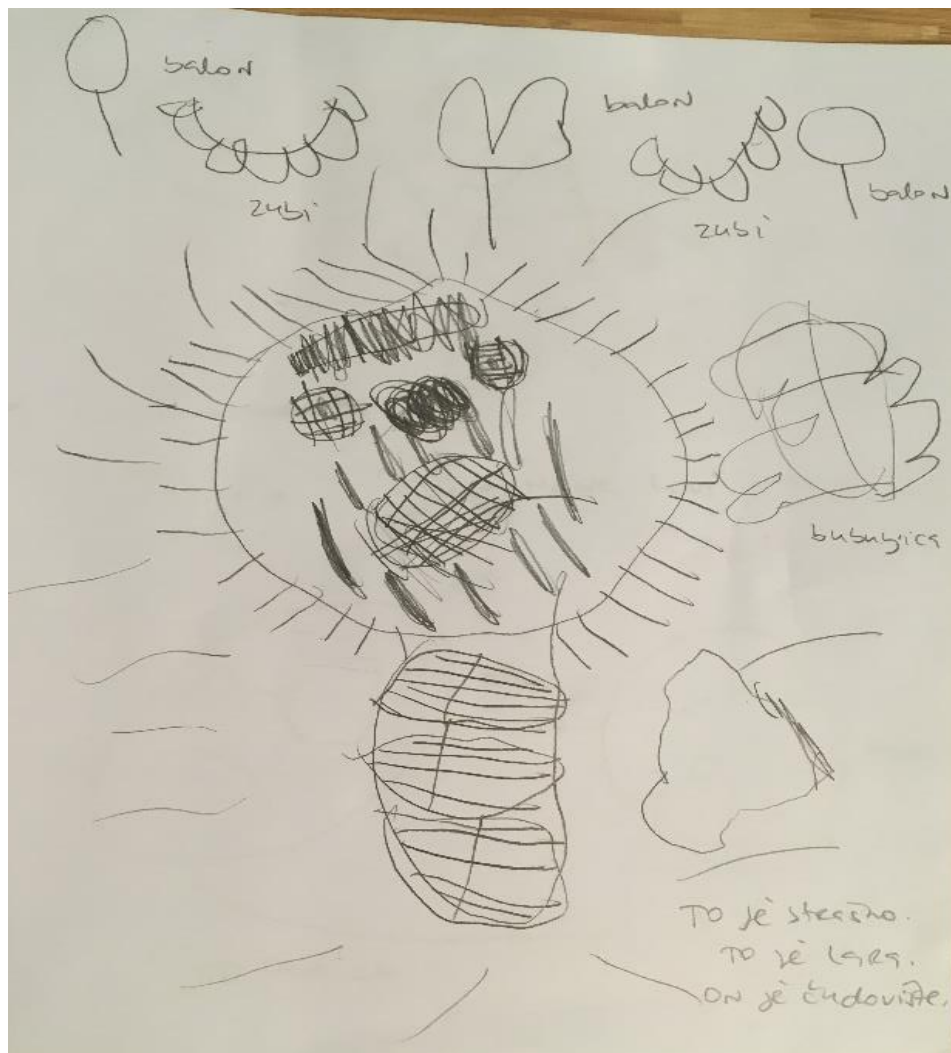
Crtež je nacrtao dječak koji ima poteškoće u samokontroli glasova i ponašanja. Često u igri s drugim dječacima pokazuje znakove agresije, mimikom lica, stiskanjem zuba i ponavljajućim ispuštanjem zvukova. Vrlo emotivan, važno mu je da ga se vidi, pohvali, uvažava. Teško kontrolira vlastite impulse emocija. Rado sudjeluje i dugo se zadržava u likovnim aktivnostima i igrom rastresitim materijalima koje ga vidno opuštaju. Na crtežu se nalaze tata i mama. Sunce u kutu odaje važnost oca u životu djeteta. Prema emocionalnim indikatorima nedostaje glava, nacrtane su samo oči, također nedostaje vrat, ali i ruke, noge izlaze ravno iz glave što ukazuje na slabu unutarnju kontrolu impulsa, anksioznost, nezrelost. Osjenčana usta oca stavljaju naglasak na anksioznost od očevog glasa (otac glasno govori, ponekad više na njega). Prema Belamarić (1986), dječak još nije izašao iz faze glavonošca, ali ovdje ipak nedostaje krug koji bi činio glavu.

Slika 12, djevojčica L. P. u dobi od 5 godina, „Bili smo na moru“

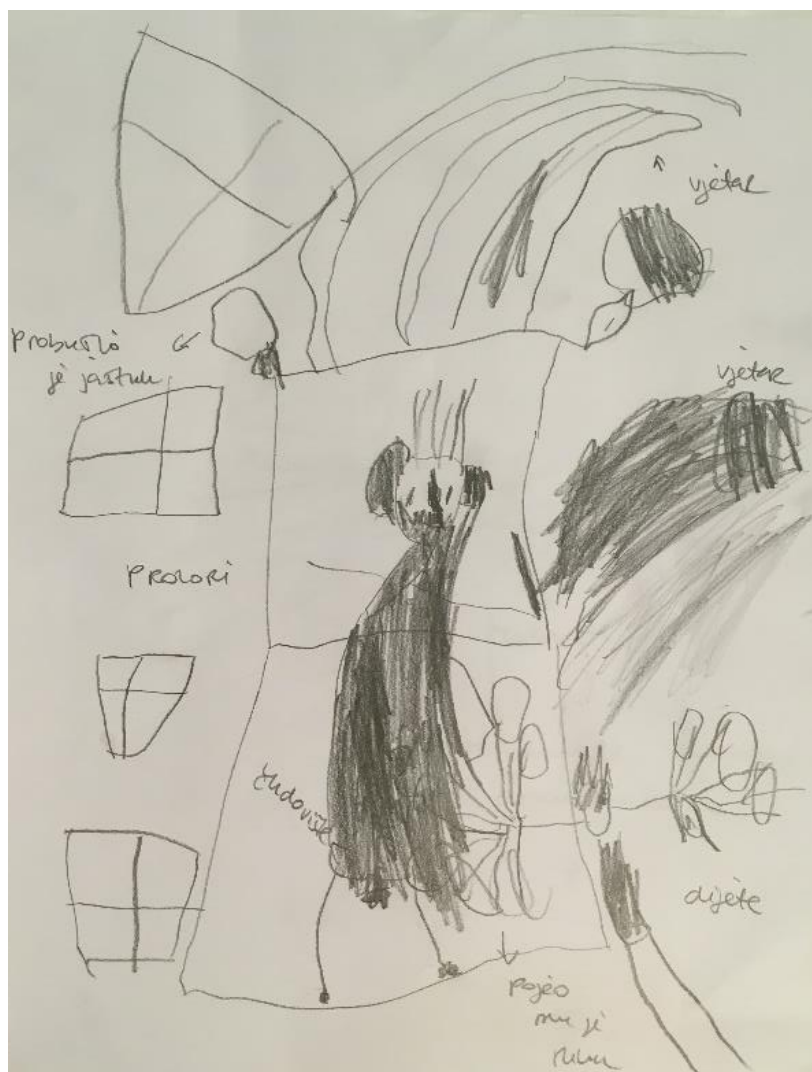
Crtež crta djevojčica koja je opisno nacrtala cijelu priču koja ju je povrijedila. Nacrtala je ocu peraju jer su bili na moru u tom trenutku, majci haljinu a sebi tužno lice. U razgovoru o crtežu saznajem kako su joj se roditelji rugali jer se spotaknula kod ulaska u more što ju je jako rastužilo. Prema emocionalnim indikatorima nedostaju dlanovi i stopala ali u ovom slučaju to je normalan razvoj likovnog stvaralaštva jer se pojavljuje na svim crtežima ove djevojčice.

Strah

Slika 13, djevojčica L. B. u dobi od 5,2 godine, „Čudovište“

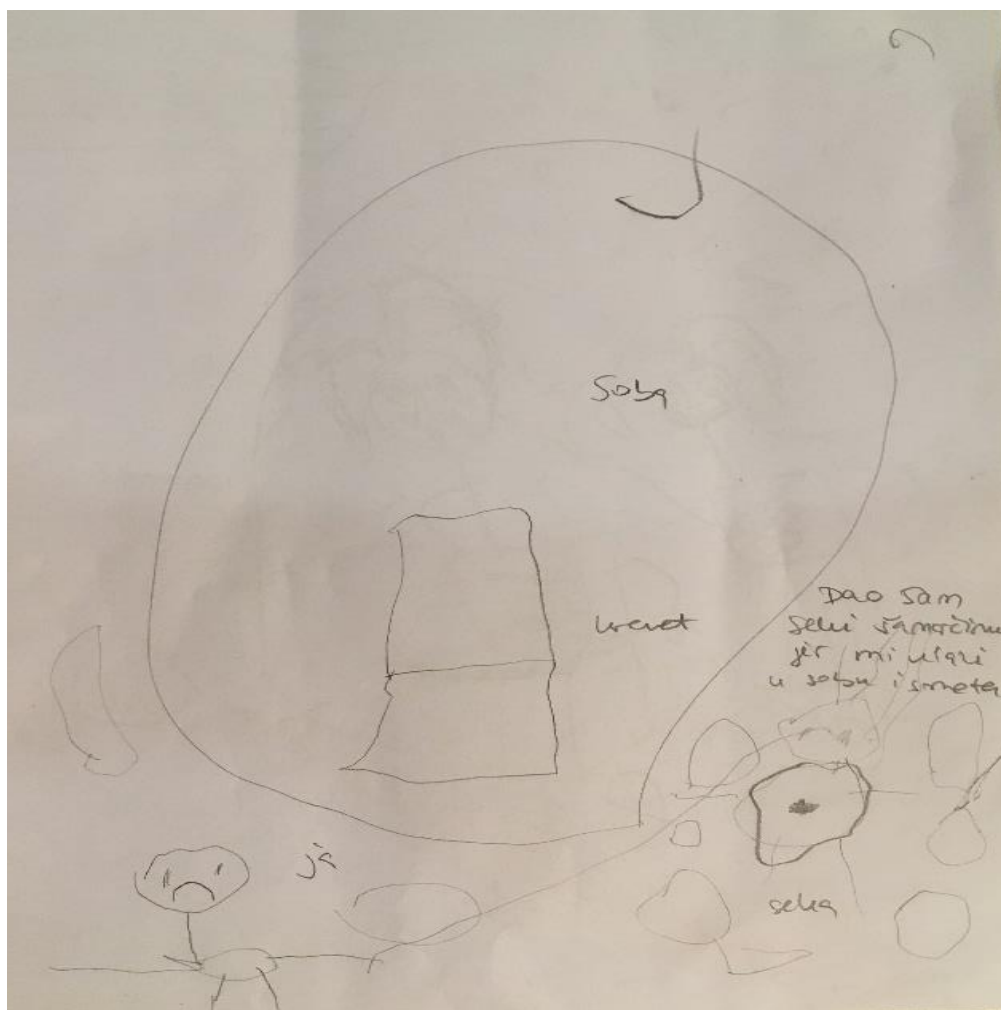
Crtež crta djevojčica koja ima govorno-jezičnu teškoću koja je sprječava u interakciji s drugom djecom te se često sama izolira od djece iz skupine iako je prihvaćena. Obzirom na nedostatak verbaliziranja svojih misli i osjećaja djevojčica se pretežno zadržava u likovnim aktivnostima kroz koje nastaju vrlo živopisne slike. Na crtežu se nalazi čudovište, izdvaja detalje kao što su zubi, bubuljica, koji naglašavaju agresiju čudovišta. Djevojčica rado sluša priče, pamti ih i prepričava, igra se igre pretvaranja te se često uživljava u različite uloge.

Slika 14, dječak A. F. u dobi od 5,3 godine, „Čudovište ispod kreveta“

Crtež crta dječak koji je prihvaćen od druge djece, štoviše zvijezda je skupine, djeca ga vole i rado se s njime igraju. Dječak je vrlo smiren i staložen, ali određenim gestama odaje svoju nesigurnost, često pohvaljuje sam sebe kako je najpametniji u skupini i kako druga djeca nedovoljno dobro crtaju, znaju... Na crtežu se nalazi čudovište koje leži na krevetu nakon što je djetetu pojelo ruku, a vjetar puše kroz prozore. Prekriženi prozori, prema emocionalnim indikatorima upućuju na ljutnju, buntovništvo i nemogućnost ponašanja u skladu s očekivanjima okoline. Osjenčano je cijelo čudovište, osim očiju, što ukazuje na anksioznost vezanu uz tijelo, u ovom slučaju to je strah od čudovišta koji dijete osjeća te je u skladu s razvojem.

Ljutnja

Slika 15, dječak P. Š. u dobi od 5,3 godine, „Seka i ja“

Crtež je nacrtao dječak koji osjeća veliku anksioznost kada sudjeluje u likovnim aktivnostima. Naime najbolji prijatelj iz skupine mu je dječak koji se svakodnevno likovno izražava svim tehnikama i rado sudjeluje u likovnim aktivnostima. U posljednje vrijeme je počeo i sam birati likovne aktivnosti, svakim crtežom primjećuje se napredak u razvoju. Na crtežu su on i njegova sestra koja mu je ušla u sobu zbog čega je on bio ljutit te ju je udario, kako bi detaljno pokazao udarac povezo je svoju ruku s njezinim licem. Primjećuju se tanke i slabe linije koje dječak olovkom oprezno povlači što odaje njegovu nesigurnost.

Slika 16, djevojčica H. L. u dobi od 4,11 godina, „Nera i ja protiv komaraca“

Crtež je crtala djevojčica koja je darovito dijete, među dvoje najmlađe djece u skupini. Prema detaljima na crtežu djevojčica crta komarce, sebe i svoju mlađu sestru. Na majicama dodaje detalje cvijet i srce. Mnogi emocionalni indikatori na ovom crtežu ukazuju na agresiju koja je usmjerena na komarce. Djevojčica se u kutu papira potpisala na crtovlje. Inače, djevojčica već godinu dana poznaje sva slova abecede, piše riječi i čita.

Temeljem crteža i analize putem emocionalnih indikatora može se potvrditi teza da je potrebno zaista poznavati faze dječjeg likovnog stvaralaštva, mogućnosti, osobnost pojedinog djeteta te sustavno pratiti njihovo likovno stvaralaštvo kako bismo mogli kvalitetno analizirati i uočiti pojedine indikatore koji bi upućivali na određene devijacije u cjelokupnom razvoju.

6. Zaključak

Dijete, neposredno nakon rođenja, promatra i uočava svoju okolinu. Prvenstveno svoju majku ili primarnog skrbnika koji se svakodnevno nalazi u djetetovoj blizini. Odrastanjem dijete uči oponašajući svoje roditelje, ponavljajući njihovu mimiku i geste, nesvjesno usvaja obrasce ponašanja kao i načine ekspresije različitih emocija. Emocije su jedan od najvažnijih čimbenika utjecaja na cjelokupan razvoj djece. Stoga ih je potrebno prepoznati i izraziti na pravilan način. Crtež kao sredstvo izražavanja različitih emocija i emocionalnih stanja potiče kod djece cjelokupan pozitivan stav prema vlastitoj osobnosti, sposobnosti i regulaciji emocija. Odgojitelj kao obrazovana i kompetentna osoba poznaje metodički pristup te time potiče razvoj likovnog stvaralaštva ponudom slobodnih, kreativnih i nenametljivih aktivnosti. Različitim materijalima i tehnikama dopušta djetetu da izrazi svoju unutrašnjost, svoje brige, probleme ali i sreću, veselje i zadovoljstvo, razumije i poštuje djetetovo emocionalno stanje te mu dopušta kanaliziranje osjećaja. Art terapija kao mogućnost ekspresije emocionalnih stanja primjenjiva je u instituciji kao što je vrtić, štoviše, pokazala se kao vrlo važna komponenta rada s djecom različitih osobnosti. Djeca samo ako su slobodna, neopterećena sudom okoline mogu izraziti vlastite osjećaje i nositi se s njima uz pomoć educiranih, kompetentnih i posvećenih osoba koji ih poznaju, prihvaćaju i razumiju.

7. Literatura

1. Belamarić, D. (1986). *Dijete i oblik: likovni jezik predškolske djece : knjiga za odgajatelje, roditelje, pedagoge, psihologe, psihijatre*. Zagreb: Školska knjiga.
2. Belamarić, D. (1987). Likovno stvaralaštvo djeteta. U D. Nola, L. Kroflin, A. Posilović, R. Supek (ur.), *Dijete i kreativnost* (str. 113-158). Zagreb: Globus
3. Bates, J. E., Wachs, T. D. (1994). *Temperament: Individual differences at the interface of biology and behavior*. Washington, DC: APA.
4. Barath, A. (1993). *Uvod u psihologiju stvaralaštva*. Novi Sad: Akademija umjetnosti.
5. Butina, M. (1981). *Vizualni govor in verbalni govor kao osnova likovnega govora*. Antropos IV-VI.
6. Brajša-Žganec, A. (2003). *Dijete i obitelj - Emocionalni i socijalni razvoj*. Jastrebarsko: Naklada Slap
7. Denham, S. A., Zoller, D., & Couchoud, E. A. (1994). Socialization of preschoolers' emotion understanding. *Developmental Psychology*, 30(6), (str. 928–936).
8. De Zan, D. (2013). *Slika i crtež u psihoterapiji djece i obitelji*. Zagreb: Medicinska naklada.
9. DiLeo, J. (1983). *Interpenetrating children's drawings*. New York: Brunner/Mazel
10. Emde, R. N., Gaensbauer, T. J., Harmon, R. J. (1976). Emotional expression in infancy: A biobehavioral study. *Psychological Issues Monograph Series*, 10 (No. 37). New York: International Universities Press.
11. Freud, A. (1926). *The ego mechanisms of defense*. New York: International Universities Press.
12. Freud, A. (1946). *Normality and pathology in childhood: Assessments of development*. New York: International Universities Press.
13. Freud, S. (1958). *On creativity and the unconscious*. New York: Harper
14. Freud, S. (1961). The ego and the id. In: Strachey J. (ed. & trans.). *The standard edition the complete psychological works of Sigmund Freud (Volume 19)*. London: Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis. (Original work published 1923).
15. Goodenough, F. L. (1926). *Measurement of intelligence by drawings*. New York: World Book Co.
16. Grgurić, N., Jakubin, M. (1996). *Vizualno-likovni odgoj i obrazovanje*. Metodički priručnik. Zagreb: Educa.

17. Herceg, I., Rončević, A., Karlavaris, B. (2010). *Metodika likovne kulture djece rane i predškolske dobi*. Zagreb: Alfa.
18. Kellogg, R. (1970). *Analysing children's art*. Palo Alto, CA: Mayfield Publishing.
19. Kellogg, R. (1979). *Children's drawings, children mind*. New York: Avon.
20. Kondić, Lj., Dulčić, A. (2009). *Crtež i slika u dijagnostici i terapiji*. Zagreb: Alinea: Poliklinika za rehabilitaciju slušanja i govora SUVAG.
21. Koppitz, E. (1984). *Psychological evaluation of human figure drawings by middle school pupils*. Orlando, FL: Grune&Stratton.
22. Lewis, M. (1991). *Early socioemotional predictors of cognitive competency at 4 years*. *Developmental Psihology*, 29 (str. 1036-1045).
23. Löwenfeld, V., Brittain, W. (1982). *Creative and mental growth (7th ed.)*. New York: Macmillans
24. Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawing of the human figure*. Springfield: Charles C. Thomas.
25. Malatesa, C. Z., Culver, C., Tesman, J. R., Shepard, B. (1989). The development of emotion expression during the first two years of life. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 54 (1-2, Serial No. 219).
26. Malatesa, C. Z., Izard, C. E., Camras, L. (in press). Conceptualizing early infant affect: Emotions as fact, fiction, or artifactum, K. Strongman (Ed.). *International review of studies on emotion*. New York: Wiley.
27. Malchiodi, C.A., (1998). *The art therapy sourcebook*. New York: McGraw Hill-NTC.
28. Malchiodi, C. A. (2001a). Using drawing in short-term assessment and intervention of child maltreatment and trauma. In: Giardino A. (ed.). *Child Maltreatment (3rd ed.)*. St. Louis: GW Medical Publishers.
29. Malchiodi, C. A. (2001b). *Advanced art interventions*. Syllabus for National Institute for Trauma & Loss in Children Certification Program. Salt Lake City, UT: Author.
30. Petrač, L. (2015). *Dijete i likovno-umjetničko djelo: metodički pristupi likovno-umjetničkom djelu s djecom vrtićke i školske dobi*. Zagreb: Alfa
31. Piaget, J. (1950). *The psychology of intelligence*. New York: Harcourt Brace.
32. Piaget, J. (1959). *Judgment and reasoning in the child*. Patterson, NJ: Littlefield, Adams.
33. Rodriguez, J. (1999). Art terapija. U: Prstačić M. (ur.) *Umjetnost i znanost u razvoju životnog potencijala* (str. 61-65). Hvar.

34. Steiner, J. E. (1989). Human facial expressions in response to taste and smell stimulation. In H. W. Reese and L. P. Lipsitt (Eds.), *Advances in child behavior and development (Vol. 13)*. New York: Academic Press.
35. Škrbina, D. (2013). *Art terapija i kreativnost*. Zagreb: Veble commerce.
36. Thompson, R. A. (1994). Emotion Regulation: A Theme in Search of a Definition. In N. A. Fox (Ed.), *Monographs of the Society for Research in Child Development (Vol. 59, pp. 25-52)*. Chichago.
37. Thompson, R. A., Leger, D. W. (1994). From squalls to calls: The cry as a developing socioemotional signal. In B. Lester, J. Newman and F. Pedersen (Eds.), *Biological and social aspects of infant crying*. New York: Plenum.
38. Tomašević Dančević, M. (2005). *Kako nacrtati osjećaj?*. Zagreb: Profil
39. Warren, B. (1993). *Using the creative arts therapy: A practical introduction*. London: Routledge.

Popis glazbe

40. Ljutnja (Beethoven, Sonata no. 14 „Moonlight“ mov.3). Preuzeto 1. rujna 2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=m23Cl-E9Qkc>
41. Sreća (La finta giardiniera, K. 196: Ouverture. Allegro molto). Preuzeto 1. rujna 2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=6-1QnBtmc4k>
42. Strah (Johann Sebastian Bach, Toccata and fugue in d minor). Preuzeto 1. rujna 2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=lllEDXSCBP4>
43. Tuga (Barber, Adagio for Strings). Preuzeto 1. rujna 2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=E4l5sXC3Lu0>

Popis slika

44. Slika 1, dječak L. F. u dobi od 1,10 godina, Bager kopa
45. Slika 2, dječak J. I. u dobi od 3,4 godine, „To sam ja“
46. Slika 3, djevojčica N. S. u dobi od 3,11 godina, „Moja mama“
47. Slika 4, dječak L. K. u dobi od 5,3 godine, „To sam ja“
48. Slika 5, djevojčica N. O. u dobi od 5,3 godine, „To sam ja“
49. Slika 6, dječak L. P. u dobi od 4,11 godina, „To sam ja“
50. Slika 7, dječak M. L. u dobi od 6,2 godine, „To sam ja“
51. Slika 8, djevojčica M. K. u dobi od 6,4 godine, „To sam ja“
52. Slika 9, djevojčica E. B. u dobi od 5,2 godine, „Moja obitelj“

- 53. Slika 10, djevojčica L. L. u dobi od 5,5 godina, „Laurica i Helenica, moja mamica“
- 54. Slika 11, dječak L. I. u dobi od 5,3 godine, „Mama i tata“
- 55. Slika 12, djevojčica L. P. u dobi od 5 godina, „Bili smo na moru“
- 56. Slika 13, djevojčica L. B. u dobi od 5,2 godine, „Čudovište“
- 57. Slika 14, dječak A. F. u dobi od 5,3 godine, „Čudovište ispod kreveta“
- 58. Slika 15, dječak P. Š. u dobi od 5,3 godine, „Seka i ja“
- 59. Slika 16, djevojčica H. L. u dobi od 4,11 godina, „Nera i ja protiv komaraca“

Popis tablica

- 60. Tablica 1. Razvojni elementi i dob kada se pojavljuju (adaptirano prema Brown, 1990; DiLeo, 1970; Kellogg, 1979; Mortensen, 1984; Norford i Barakat, 1990 prema Skybo i sur., 2007).
- 61. Tablica 2. Emocionalni indikatori u crtežu ljudske figure (adaptirano prema Ryan-Wenger 2001 i Koppitz 1968).
- 62. Tablica 3. Opis i tumačenje emocionalnih indikatora prema dobi (Koppitz, 1968; 1984, prema Skybo i sur., 2007).

Izjava o izvornosti diplomskog rada

Izjavljujem da je moj diplomski rad izvorni rezultat mog rada te da se u izradi istoga nisam koristila drugim izvorima osim onih koji su u njemu navedeni.

Anja Ferderber